

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता ।
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

वर्ग संख्या

Class No. 180.Nc.89.48

पुस्तक संख्या

C-2.

Book No.

रा० पु०/ N. L. 38.

MGIPC-84-9 LNL/66-13-12-66-1,50,000.

महाकवि-श्रीकविराज परिहृत-विरचितम्

राघवपाण्डवीयम्

कालिकातास्य-संस्कृतपाठशास्त्राध्यापकवर-

वैकुण्ठशासि-प्रेमचन्द्रतर्कवागीशमहोपाध्याय-विरचितम्

कपाटविषाटिकाख्यया टीकया सहितम् ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

एन. सि. इ. सपाधि-धारिणा टीकाकर्तुः-भ्रातृपुत्रेण

श्रीभवदेवचट्टोपाध्याय-महोपाध्याय मम्प्रादितम्

प्रकाशितम् ।

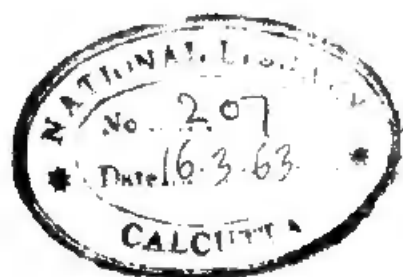
काव्यवेदान्ततोर्यपाधिक—

श्रीकृष्णसर्वमहोपाध्याय मंशोधितम् ।

प्रकाशितम् १९४७

180. Nc. 89. 48.

C. 2.

भूमिका

परमपूजनीया मम ज्येष्ठतातपादाः स्वर्गीयप्रेमचन्द्रतर्कवाशीश-
महोदयाः स्वरचितया कपाटविपाटिकाभिधया टीकया सह महाकवि-
श्रीकविराजविरचितं राघवपाण्डवीयं नाम महाकाव्यं कलिकालो-
न्मयी पञ्चसप्तत्यधिकसप्तदशशतमितशकनृपसंवत्सरे मुद्राक्षरैरह-
यित्वा प्रकाशयामासुः ।

अथ सङ्घटयधुरीणः तुकारामजावाजिमहोदयः सुव्यवहारस-
न्निर्वायसागरयन्त्रालये शशधरकृतया प्रकाशाख्यया टीकया सह महा-
काव्यमिदं सप्तनवत्यधिकाष्टादश-शततमखृष्टवर्षे मुद्रितवान् ।

उत्तमस्वरणद्वयं विशेषतः पूर्णपादज्येष्ठतातपादकृत-संस्कार-
चम् निःशेषितमिति भाकलख्य तातपादकृतया टीकया सह
उत्तममहाकाव्यस्य पुनर्मुद्रणे सत्वरं यत्नवानपि यन्त्राधिकारिणां
शिक्षितप्रयत्नतया वर्षकालेन कालेन कार्यमिदं समापयितु-मन्-
मभवम् ।

ज्येष्ठतातपादकृत-“कपाटविपाटिका”-शशधरविरचित-“प्रका-
शाख्ययोः” कतरा सङ्घटय-द्वयद्वारिणीति सुधिय एव विदोर्कुर्वन्तु ।

मुद्रणेऽस्मिन् तातपादमहोदयस्य सुयोम्यान्तवासिनः ‘अक्ष-
प्रतिमस्य स्वनामधन्यस्य श्रीमत्-प्रशिभूषणचण्डोपाध्यायमहोदयस्य तदा
मम सुहृदस्य महामहोपाध्यायोपाधिकास्य श्रीयुक्तहरप्रसादशास्त्रि-महा-
शयस्योपदेशः सर्वथा बहुमततया परिगृहीतः । किं बहुना—
अनेनैव कार्येऽस्मिन् सफलमनोरथोऽहमभवम् । वर्तमानमण्डलायस-
दामोदरनन्दचिन्तटान्तिक-सुविज्ञा-ग्रामनिवासी काव्यवेदान्ततौर्दी-
पाधिकः श्रीमान् ज्ञानमयमहाचार्य-महाशयः परमप्रयत्नेनास्य
मुद्रण-संशोधनादिकार्यं सम्प्राप्य महती-सुपक्वतिं मे विहितवान्,
अथवा कार्यमिदं कदा पूर्णता-माप्नुयादिति यत् न शक्यते ?

सत्वरं तत्तच्छ्लोकदिष्टवृत्तां कार्यसौकर्यमपेक्षमानोऽस्मत्
लोकानां सादृश्यावर्णनयार्थिनो अनुसमन्विका प्राप्तिनिवारीत्वा संश्ले-
षयम् ।

एकसप्ततितमपृष्ठाया-मेकादशपङ्क्तौ “वरवरचविधा”-रित्वत्वं
“वरवरचर्त” इति, द्वासप्ततितमपृष्ठायां सप्तदशपङ्क्तौ “तस्या” इत्यत्र
“होन” इति, पञ्चाशोतितमपृष्ठायां पञ्चविंशपङ्क्तौ “वहसा” इत्यत्र
“वहसागिति”, षड्शोतितमपृष्ठायां पञ्चविंशपङ्क्तौ “वक्षित” इत्यत्र
“वक्षित” इति, ‘प्रोक्त’ इत्यत्र “प्रेरित” इति च, तथा सप्ताशोति-
तम पृष्ठायां द्वाविंशपङ्क्तौ “तेन” इत्यत्र “तत्र” “प्रेषितै”-रित्वत्वं
‘प्रोज्झितै’—रिति च मशधरधृतपाठान्तरम् प्रकाशकेन मया निवेष्टितं
न तत्रभयता टीकाकर्तृति सुधोभिर्द्रष्टव्यम् ।

संस्करणेऽस्मिन् पूज्यपाद-ज्येष्ठतानपादविरचितं श्रीत्रोगङ्गास्तोत्र-
मधिकं निवेष्टितमिति ।

श्रीभवदेव-चट्टोपाध्यायस्य ।

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठा	पङ्क्तिः
सुखा	सुखा	२	१५
अक्षयम्	अक्षयम्	२	१७
स्मिता	स्मिता	४	१८
पक्षी	पक्षी	११	१४
विमिश्रि	विमिश्रि	१२	१५
तथा	तथा	१२	५५
सम्भवी	सम्भवी	१४	१६
अतएवेयमिव	अतएवेयमिव	१६	२५
रूपकं	रूपकं	२२	२५
एकयोग्यं रामा- यच मन्त्राभातेति ज्ञानद्वयस्य	एकयोग्यं रामा- यच मन्त्राभातेति- ज्ञानद्वयस्य	२४.	२४
सुखाः	सुखाः	३८	२५
तत्पितर	तत्पितरम्	४२	३८
स्वरादेः	स्वरादेः	४३	८
नारायणाग्र-संभूतं	नारायणाग्र-संभूतं	४८	२३
सर्व	सर्वे	६७	२७
शब्द-संविशोद्धित- मिदं उक्तं	स्वस्वराग्रमिदं	७१	२२
अनायास	अनायासं	८२	१४
अतिमात्रम्	अतिमात्रम्	८१	८
भारतः	भारतः	८२	२१
स्वसर्वं	स्वसर्वं	८६	३१
समा	सा	८८	१६
सर्वव्यञ्जः	सर्वव्यञ्जः	१०४	१७

शब्द	शब्द	पृष्ठा	पङ्क्तिः
प्राग्बन्धो	प्राग्बन्धो	१०४	१३
पृथक्का	पृथक्का	१०८	८
वाक्यानि	वाक्यानि	१२८	२०
चौती, कचिरा,	चौती, कचिरा	१३२	२५
रोषभोगिनः	रोषभोगिनः	१३५	१५
मांसाव्यग्रमतीति	मांसाव्यग्रमतीति	१३८	२४
विधिर्नैव	विधिर्नैव	१५८	२५
सर्वसौक्यप्रकाश	सर्वसौक्यप्रकाश	१६०	२३
मारोच	मारोचः	१६१	३१
सुव्यक्त	सुव्यक्त	१६२	१३
स्फुटोऽभवत्	स्फुटोऽभवत्	१६५	७
त्वक्का	त्वक्का	१६७	१२
तदीय	तदीय	१७४	४
मातङ्गतेजः क्षपितारि-	मातङ्गतेजः क्षपितारि-		
मल्ली	मल्ली	१७६	२
वलीयसी	वलीयसीः	१७८	११
चालयन्त	चालयन्त	१८५	२०
शोभ	शोभ	२१७	४
वानरवर्गस्य	वानरवर्गस्य	२३२	११
सुयोधूमिः	सुयोधूमिः	२४४	१७
सुरेणः	सुरेणः	२४८	२३
निष्ठस्तमलः	निष्ठस्तमलः	२४८	२०
पता	पताः	२५२	८
सरोपः	सरोपः	२६७	५
पूर्वपरी	पूर्वपरी	३२५	११
महाचोषाः	महाचोषाः	३४५	१८
अभ्यर्थ	अभ्यर्थ	३८१	१८
विद्या	विद्याः	३८१	१८

मङ्गलाचरणादि

दधन्धरकतस्त्रसौम्यतिविडम्बितान्तिच्छटां
पुरःप्रवक्ष्यमाद्यतो निश्चितजिह्वाधोऽव्ययः ।
हरन् सपदि दुःसहा रविजतापभोति' नृणां
मदीयहृदयाम्बरे स्फुरतु कोऽपि धाराधरः ॥ १ ॥

पासोदसोमगरिमास्पदकश्चर्षि-
वंशप्रशंसितजनुर्मनुतोऽप्यनूनः ।
सर्वेश्वरोऽनवरतक्रान्तुकर्मनिष्ठा-
निर्वर्तितावसथिमंभ्रतया प्रतीतः ॥ २ ॥

तदग्नयस्तुधाम्बधेरजनि रामनाभारवणः
शशौच विमलाम्बरो द्विजवरः श्रिया भाबुरः ।
यदीयगुणचन्द्रिकोत्तमसितरातनोराशये
सतां हृदयकैरथ कलितगौरवं मोदते ॥ ३ ॥

श्रीप्रेमचन्द्रेण तदात्मजेन काव्योत्तमे राजवपाङ्गवीरे ।
बालाबलाधाय सतां मुदेन चित्तवर्त मद्धितः स्फुटार्वा ॥ ४ ॥

अर्धान् ग्रहीतुमिह काव्यपुरे प्रविश्य
युष्माकमस्ति यदि चेत्तसि सत्यमिच्छा ।
काठिन्यदुर्जरकपाटविपाटिकां मे
टोकां तदा प्रथममेव करे कुक्ष्यम् ॥ ५ ॥
अगर्वाः पूर्वेषामतिगहनबाधोवतुरता-
प्रकाशकेशागति विजयन्ते कतिपये ।
खलासु स्वच्छन्दं परमणितोवानुसरन्-
रवन्नायां विद्या विदधति न केवामपयमः ॥ ६ ॥

श्रीनक्षत्राय नमः

राघवपाण्डवीयम्

प्रथमः सर्गः

स्वाधिष्ठानांस्वजरजःपुञ्जपिञ्जरमूर्तये ।

ब्रह्माधीनजगत्सृष्टिकर्मणे ब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥

अथ तावद्भूतपूर्वकाव्यवर्णनाजनिताशोराग्निप्रकाशितप्रकर्षतया कवि-
सार्धसार्धकीकृतनामा श्रीविराजनामा महाकविः प्रकरणैक्यादिना राघव-
पाण्डवीयेतिहासवर्णनरूपं राघवपाण्डवीयमिदं महाकाव्यमारभमाद्यक्षत्-
समाप्तिप्रतिबन्धकौभूतमात्मनः प्रत्युद्बुद्धमाश्रया तद्विधाताय कृतमपि नाना-
दैवतोपासनारूपं महत्तं शिष्यशिष्यार्धसुपनिबन्धन् सुरव्योक्तत्वात् प्रथमं
ब्रह्माद्युपलोकयति ।

स्वाधिष्ठानेति । ब्रह्मणे परमैष्ठिने नमः किन्भूताय स्वस्य अधिष्ठानम्
कासनमूर्तं यद्व्युत्पन्नं यत् तस्य रजसां परागाणां पुञ्जैः ससृष्टैः पिञ्जरा पीतवर्णा
मूर्तिः शरीरं यस्य स तथा तथैव । स्वभावतो रक्तवर्णापि ब्रह्मणोमूर्ति-
निजासनकमलपरागैः पीतवर्णा जातेत्यर्थः । एतेन तद्व्युत्पन्नस्य परागाधिक्यात्
इतराण्युजापेक्षया वैलक्षण्यं ब्रह्मण्य नियततद्व्युत्पन्नस्याप्यधिक्यं ध्वनितम् ।
इतः किन्भूताय ब्रह्माद्या निजामिलासमावस्य नतु कुलात्मादेरिव कायिक-
लोभेण चक्षुर्धनम् आद्यत्तं जनतो विद्वद्य सृष्टिकर्मो निर्माणाकार्यं यत्कथं
तथा तथैव । एतेन ब्रह्मा लोक्या जगन्निर्निर्माते सत्यतत्त्वमानधेतुः

पुनातु वः सरस्वत्याविलासशिशुकः शुक्लः ।

तलांशमयमानिक्यपङ्कजान्तरगोचरः ॥ २ ॥

काव्यमपि जगद्वलगतं भविष्यति तस्मादेतत्किमपि किञ्चिद्विष्णुं विद्वन्विति
कवेरभिलाषो ध्वनितः । अथवा वृक्षस्य परमात्मनि नमः । किम्भूताय
समेव अधिष्ठानं यस्मात्तादृशो माया सैव चम्पूचं मधुकरैवविकसुखास्यदन्वात्
यद्यं तस्य रजःपुञ्जस्य रजोगुणाधिक्येन अथवा परागसमूहेन पिङ्गरा रक्ता
भूतिः स्वरूपं यस्य तत् तथा तस्यै रजसा रक्तवर्णात्मभागेषु प्रसिद्धं अतएव
'मदुःखां प्रजायेय' इत्यादि रूपाया इच्छाया अधीनं जगतः प्रपञ्चस्य सृष्टिकर्म
यस्य तादृशाय स्त्रोतुमुक्तक्रियाशून्यायापि मायासम्बन्धात् तदुभयवर्ते इत्यर्थः
पिङ्गरमूर्त्ये इत्यत्र तदुक्तालङ्कारः । "स्वसुतुष्टस्य शुभं योगादधुक्कल-
गुणस्य यत् । वस्तु तदुक्ततामेति भव्यते सत् तदुक्त" इति लक्षणात् । "पिङ्गरो-
ऽश्वात्तरे ह्रीवे खर्चो पीते च वाण्यवत्" इति मेदिनी । "पिङ्गरस्तु पीतरक्तो"
इति शेषचन्द्रः । 'विद्वत्त्वं तपोव्रज्यं ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः ॥ १ ॥

नमस्काररूपं मङ्गलमुक्ता आश्रीवीदृश्यं मङ्गलं कुर्वन् दास्यवाचिष्ठार्जो
सरस्वतीं उपश्लोकयन् प्रार्थयति ।

पुनान्विति । सरस्वत्यावाग्देवताया विलासस्य क्रीडाया विलासाय वा
शिशुकः कलिनपुलककल्पः शुक्लः कौरुः पीयूषान् पुनातु पवित्रीकरीतु
मुष्णाकं काव्यकृतिप्रतिफलं दुष्कृतविश्लेषदुष्प्रमयत्वित्यर्थः । पञ्चविंशत्यस्य
शुकस्य पवित्रकारित्वाभावेऽपि अपासदेवताभ्योऽभौष्टशंसनापेक्षया तदुक्त-
क्रियापरिवारादित्यस्या शंसनमधिकतरं वैदग्ध्यं व्योतयतीति कविसम्बन्धायः ।
अतएव 'वैनायक्यश्चिरं वी वदनविभुतयः पाशु चोत्कारवन्धः' इत्यादयो नृणा-
कविप्रयोगाः । विना पञ्चिषा लासः क्रीडा विलासस्तत्र शिशुक इत्यपरे ।
किम्भूतः तलस्य सरस्वत्याः खरतलस्य थिऽश्वकीलोचितकिरणास्तस्य तदुक्तं
यस्मात्किञ्चपङ्करं श्रीयमन्किनिर्मितं पञ्चिरहस्यवन् तस्य अन्तरं मध्यं तस्य
गोचरोविषयस्तस्यावर्तीत्यर्थः । अन्थापि श्रीकुञ्जश्रीला पुत्रकीर्तनमिति तावदा
शुक्लेन क्रीकृति शुक्लस्य नाविक्यपङ्कजे तिष्ठति शुक्लस्या कापित् सरस्वती-

ब्रह्माण्डमण्डलच्छिन्नपद्मकुटमलदीर्घिका ।

जायतां जगतः शान्त्वे शान्भवो शक्तिरेकिका ॥२॥

शीलतालिङ्गिताङ्गस्य विष्णुकल्पद्रुमस्य वः ।

अवतारमहाशाखाः फलसु फलमौषितम् ॥ ४ ॥

मूर्ध्निर्वां आगमविशेषे स्थात् । भारतवर्षात् शुक्लदेवं श्रोतोत्थाभाय शुक्लः शुक्लदेव इत्यादि श्रेयाश्चित् व्याख्यानमन्त्रसेवं शुक्लदेवस्य भारतवर्षस्याभावात् वैष्णवायनस्यैव तत्तात्वात् । उत्तरार्धे तत्तांशूनामपञ्चवेन शान्तिश्च पञ्चरक्षाधनारूपपञ्चलङ्कारः । ‘प्रज्ञप्तं वः निमिषान्वात् सञ्जायते सा त्वपङ्क्तिः’ इति लक्षणात् । ‘तारासंवाक्यं च फलमङ्गा’ इत्यादि साहित्यदर्पणोक्त्याहरणदर्शनाच्च ॥ २ ॥

जलमयीं शिवक मूर्तिसुपञ्जीकयन् प्राचयते

ब्रह्माण्डेति । शक्तिर्वा अद्वितीया शान्भवो शिवसन्निधिनी शक्तिः शिवक जलमयी मूर्तिरित्यर्थः जगतो लोकस्य शान्तये रक्षायाम् सुखाय वा जायतां भवतु । शान्भवो शक्तिरेव उपपन्नविधौ लोकान् रक्षन्वित्यर्थः । किन्तुता ब्रह्माण्डमण्डलमिव लज्ज लज्जं यत् तादृशं यत् परं तस्य वः कुललोकोत्तरीभावेन प्रसन्नोत्पत्तिरित्यर्थः तस्य दीर्घिका दारपी जल एव ब्रह्माण्डक प्रसन्नाविर्भावात् । तथा च सप्तः “अथ एव सप्तर्षादौ तासु बीजमवाचकम् । तद्वत्कमभवत्सं सप्तर्षांशु सप्तप्रमम्” इति । अन्वोऽपि कुललोदीर्घिकायां जायते । ब्रह्माण्ड सञ्चिद्वोऽपि कमलाकारतया पुराणादौ वर्णितः अल प्रकृतस्य ब्रह्माण्डमण्डल- स्थापनवेनाप्रकृतपद्मकुलसंस्थापनारूपपञ्चलङ्कारः । तत्तादेव लक्षणात् लक्ष्मणस्य शक्तौ दीर्घिकारोपाङ्गकाङ्कारश्च ‘तद्रूपकमभेदोय उपमानी- पनीयदीः’ इति लक्षणात् । एवञ्चस्य इयो रङ्गाङ्गिमरवः सङ्करः । ब्रह्माण्ड- मण्डलाद्वेति पाठे शुक्लरूपकमेव ॥ ३ ॥

अनौपमसदाहृतया लक्ष्मीकं नारायणसुपञ्जीकयन् प्राचयते

श्रीसतेति । विष्णुनारायणरूपयो यः कमद्रूपस्य वैभवतारा मण्डलमूर्ति-

कान्तिः श्रीकण्ठकण्ठस्य जयत्वालिङ्गनोत्सुका ।

स्कन्धारुदेव कालिन्दौ मौलिमन्दाकिनोर्यथा ॥५॥

इत्यस्यैव महाप्राज्ञाः प्रधानवृत्ताङ्गविज्ञेयानां भोक्तृत्वाच्च ईक्षितं चमिषमिति यत् फलं वर्गवत्तुष्टयान्वतमरूपं उद्देश्यं तदेव फलं ब्रह्मं तत् फलन्तु विष्णुइत्यन्तु ददन्वित्यर्थः । किम्भूतस्य श्रीर्षज्यौलद्रूपा या सता वशी तया चासिद्धितं वैदितम् यच्च य परिरम्भम् अहं यस्य स तथा तस्य । अन्वोऽपि कलहवी-
सतालिङ्गितौ भवति तस्य प्राज्ञाश्च याचकेभ्योऽनीष्टं इहति । निभात्पर्यकस्य कलपातोरकर्मेकत्वेऽपि अन्तर्भाविक्यवशात् क्वचित् सकर्मेकत्वम् । तथा च सुरारिः 'वाक्कीकं फलति स्य यस्य चरितस्त्रीलाभं दिव्याभिर' इति । अतः साङ्गसाङ्गिकोक्त्यात् साङ्गक्यकम् । "बहिनी यदि साङ्गस्य रूपस्य साङ्ग-
मेव तत् ।" इति लक्षणात् । फलमन्दाकेपीऽन्तः साङ्गक्यकेऽधिकमेव वैचित्र्य-
मायवति । "दृश्यते क्वचिदादोषाः सिद्धाः साङ्गेऽपि रूपके" इत्युक्त्यात् । 'प्राज्ञा वेदविभागेऽपि पादपादके भुविऽपि च' इति विदुः । 'फलं हेतुफले जातोफले फलकग्रन्थयोः' इति ऐमचन्द्रः ॥ ३ ॥

पुनरपि सर्वज्ञानमदं त्रिवसुपश्लोकदति

कान्तिरिति । श्रीकण्ठस्य शिवस्य कण्ठीनलकस्य कान्तिर्नीलाक्षकि-
र्णयति सन्धौल्लुप्ततया वर्तताम् । अतोत्प्रेषते मोक्षौ मलकी क्षिता मन्दा-
किनौ स्वर्गद्वारा मौलिमन्दाकिनौ । शाकपाद्विवादिन्यात् भक्षयद्दोषो
क्षमायः । तथा ईष्यया मन्दाकिन्याश्चरित्रोऽवज्ञानरूपस्य सौभाग्य-
साक्षात्त्वा इत्यर्थः काङ्क्षिनोत्सुका शिवस्य कलपवत्पूर्वकपरिरम्भवायोक्तता
अतएव स्कन्धारुद्रा शिवस्यांससमीपमागता काङ्क्षिन्धौव यमुनेव । मेघं
भगवतः कण्ठे विषयप्राजलन्तिता ध्याना कान्तिः किन्तु नवीरवधोर्मज्जे
तमेका चरित्रोऽवज्ञान सौभाग्यं लभते नाहं किमपि ज्ञतत्वाय सौभाग्या-
दधिकं कलपवत्पूर्वकालिङ्गनसौभाग्यमनुभवामीति मनसि क्त्वा तस्यै
शिवकण्ठमाकृष्टा यमुनेवेति कालिन्द्यैरुपहृत्यस्य लब्धावनात् द्रव्योत्प्रेषणम् ।

स न करोतु विघ्नानां वारवं वारवान्नः ।

मद्वारविभिरारब्धभोगावलिरिक्षाक्षिभिः ॥ ६ ॥

जगत्प्रदोषदोषं चैव सूर्याचन्द्रमसोरपि ।

यद्योद्वहोपितौ वाग्निस्तौ वन्दे क्वपिपुङ्गवौ ॥ ७ ॥

‘सम्भावयन्मयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्’ इति लक्षणात् । ‘श्रीकण्ठोद्देशमि-
शुभे’ इति मेदिनी ॥ ५ ॥

विघ्नापवृत्तारिं गयोन्नमुपशोकायन् प्रार्थयते

स इति । सः विघ्नविनाशकतया प्रसिद्धौ वारवावनो गजाननः नोद्वहो
विघ्नानां काव्यकृति प्रतिबन्धकौभूतदुरद्वहानां वारवं निवारवं करोतु विघ्नान्
नाशयन्निवर्धः । उपप्रेक्षया विघ्ननिष्टि मदेति भोगस्य सुखस्य वारवंः श्रेष्ठौ
यतः सा भोगवर्तिः स्तुतिः मदेन भक्ततया मदनलज्जमानाभिज्ञानेन वा रचितुं
शक्तिरुं श्रेष्ठं येषां तादृशैरक्षिभिर्धर्मैः कर्तुमिरारब्धा प्रस्तुता भोगवर्तिः
स्तुतिपाठो यस्य स तथा तादृश इव । यत्र क्षमराणां बुद्धिर्न स्तुतिपाठकोत्-
प्रेक्षयादुत्प्रेक्षेयम् । न इत्यत्र च इति पाठो बौद्धाकस्मिन्तर्कः । मद्वारविभि-
रित्यत्र मद्वारिभिरिति वारव्येत्यत्र वारवेति च पाठे मद्वारिभिर्मदनल-
ज्जैर्भूतभिरित्यतः श्रेष्ठोक्तयेकोपविष्टैर्मनैरावद्या कृता भोगवर्तिः संपन्नरौत-
श्रेष्ठौ यत्र स इव इत्यन्वयः । परं परं कथञ्चिद्वे इत्यत्र रूपेण मद्वारिभि-
र्मदनपल्लैरिति वा । ‘भोगः सुखे चने चक्षुः शरीरकण्ठदोरपीति’ मेदिनी ।
अक्षिभिरक्षिपत् अक्षैर्मदनवारिभिर्मदनलज्जैरावद्या भोगवर्तिर्गच्छाक्षिभिरित्यत्र
स इव । श्रीभार्गव गच्छाक्षिभिरित्यत्र भोगवर्तिरिति । “यन्मयचन्द्रमसंयुक्ता रोचना
कुसुमेयुता । नास्ती भोगवर्तिः क्वाता ज्ञपुण्या मकश्रीमिनौ” इत्युत्तरिति
क्षिपत् ॥ ६ ॥

अथ रामायणभारतशान्दको वागीकिन्नावावुपशोकयितुमुपक्रमते

अमदिति । अपिर्भिक्षकने जगत्प्रदोषदोरपि जगतां प्रकाशकवीरपि
सूर्याचन्द्रमसोर्वज्री भन्ववावी यदोवाग्निर्वचनैः रामायणभारतकथैरुदो-

अन्योविधाता वाक्छौकिरादिकाव्यं कमलसुतः ।

रघुनाथकथा गङ्गा तत्रां पूता जगत्तथौ ॥ ८ ॥

हैपायनोऽपरोब्रह्मा तत्सृष्टिर्भारतार्थवः ।

सूक्तयोदिव्यरत्नानि त्रैलोक्यं तैरलङ्कृतम् ॥ ९ ॥

पितो मकान्नितो तौ कविपुङ्गवौ कविश्रेष्ठौ वाक्छौकियाद्यौ अर्थं कन्दे नयामि ।
येन सूर्योत्पत्तोरप्यवशोवर्धितः येन च चन्द्रोत्पत्तः साक्ष्यवशोवर्धितस्तथावर्ध-
यन्ते इत्यर्थः । अत एवगत्प्रदीपयोरपि संज्ञावन्वाभ्यासुद्धोपिताविति विरोधा-
भासः सङ्कोचितो वर्धितो इति विरोधमङ्गल । एतेन वाक्छौकियाद्ययोस्तु-
महत्त्वं ध्वनितम् ॥ ७ ॥

अथ इति । वाक्छौकिर्मुनिरन्योऽपरोविधाता पितृव्यकाल्य सृष्टिकर-
त्वात् ब्रह्मा तत्रां आदिकाव्यं तत्कृतं रामायणम् अथः कमलसुतः जलाधार-
विशेषः । तत्रां तद्वर्तिनी रघुनाथकथा श्रीरामचन्द्रकथा माहात्म्योत्तिरन्वा
गङ्गा जागोरथी तया कलाकपया बङ्गया जगत्तथौ सुवनमयं पूता
एविलौक्यता अन्यथापि ब्रह्मणः कमलसुतविराजितौ गङ्गा जगत्तथौ पुनीति ।
अत वाक्छौक्यादौ ब्रह्माव्यवसानात् अर्थं राजा अपरः वाक्छौक्यासनस्यादि-
वदन्वेति विशेषणकोणावातिशयोक्त्यलङ्कारः 'सिद्धमेऽभवत्तथातिशयोक्ति-
निगद्यत' इति लक्षणात् । अन्येति वयावयवं सिद्धव्यत्ययेन सर्वत्र
योजनीयम् ॥ ८ ॥

हैपायन इति । हैपायनो व्यासोऽपि अपरो ब्रह्मा प्रजापतिरैव तत्रां
भारतमेव अर्थवः समुद्रः स तस्य हैपायनब्रह्मणः सृष्टिः सर्वः तद्विर्धितं भारत-
मव्यपारः समुद्र इत्यर्थः । तत च सूक्तयः शोधनवचनानि दिव्यरत्नानि मनोह-
रचोदकादिवानि तैर्दिव्यरत्नैश्चैकोनं लोकमयं समलङ्कृतं भूयितम् । नृ-
पादौभारतवचनैरेव अर्थव्यावर्तनविधानाविधानादिना स्वार्थावस्थापना-
शोभाः शोभिता इत्यर्थः । अत्रापि पूर्वोक्तं एवाङ्गकारः ॥ ९ ॥

निश्रेष्ठो ब्रह्मलोकाय वाग्देव्याः कर्मकुसुमसि ।

धर्मद्रुममहामूले वाक्सीकिन्वासयोः कृतौ ॥ १० ॥

भारतादिपुराणानि श्रीरामचरितानि च ।

त्रिसन्ध्यसवनान्येष सर्व्वसाधारणोदयः ॥ ११ ॥

स्वनिश्चितस्यैव मूलभूते रामायणभारते कौति

निश्रेष्ठोऽपि । वाक्सीकिन्वासयोः कृतौ रामायणभारतकृते निर्दिष्टौ ब्रह्मलोकाय निश्रेष्ठो लोपानकृते ब्रह्मलोकापिने इत्यर्थः । तथा च वाग्देव्याः सरस्वत्याः कर्मकुसुमसि कर्मभूषणकृते श्रुत्युक्तृतया वाक्सीनां ब्रह्मलोकाय इत्यर्थः । तथा धर्मद्रुमस्य धर्मकपटस्य महामूले प्रधानमूलकृते अति-
तरां चर्माद्यादिके इत्यर्थः । एतेन रामायणभारताभ्यामुपयुज्यते मदीयौऽपि ग्रन्थसदृशश्चोदय इति भावः । धर्मद्रुमेत्यत्र धर्मं द्रुमवारीयस्य भारत-
रामायणयोर्मूलत्वावधि प्रतिनिमित्तत्वात् परमविरक्तकथनं चञ्चलं तु निरस्त-
माकाक्यकम् । त्रिंशच्चिन्त्यचिरीकृतोदयः ॥ १० ॥

भारतादौति । त्रिसन्ध्यं प्रातर्मीषाद्भसाकाक्यकथनस्यावयव समकानि
ज्ञानानि त्रिसन्ध्यज्ञानजन्मप्रसक्तमफक्तजनकानौत्यर्थः । भारतदिपुराणानि
हैपायनप्रणीतानि तथा श्रीरामचरितानि वाक्सीक्यादिप्रणीतानि रामायणानि
च एव सर्व्वेषां वर्णानां साधारणो मयो वज्रः अस्त्वैवादिषागो यक्षा वर्णा-
दिकं साधयति एतान्यपि तत्रेत्यर्थः । तत्तथापि तु न सर्व्वेषां वर्णानामभि-
कारः भारतादिकल्पयामस्तु सर्व्ववर्णसाधारणः निर्व्विवादात् शुद्धाज्ञानव-
न्ततः श्रवणोऽधिकारस्वरत्नात् उत्तमं पुराणमधिगम्य । “श्रोतव्यमिह शृद्धेः
वाचेतस्य कदाचन” इति । यत्र भारतदो मखवारीपरद्रुपकावहारः ।
भारताय इतिवाचाः पुराणानि वैजयादौनि धेतीतरतरावः । किन्वा
भारतमाहि प्रधानमूर्तं येषां तादृशानि पुराणानौति कर्मधारयः । इतर-
पुराणादिज्ञायादिज्ञाया भारतस्य प्रधानं त्वं विद्यत एव तथाचीनम् । “संक्षिप्तं
सर्व्वज्ञायां भारतार्थावधारतः । निर्णयः सर्व्वज्ञायां भारतं परि-

पुराचरामायणभारतादि
 चौराणि संयोजितभक्तिवत्सैः ।
 पुरातनैर्वा दुहुषेः कवोद्वैः
 सा भारती कामिदुषा ममास्तु ॥ १२ ॥

सौचित्यम् ॥” इति । “भारतं कर्मविहासं तुल्यभारोपिताः पुरा । देवैर्गङ्गा-
 विभिः सर्वैश्च विभिश्च समन्वितैः ॥ अस्मद्विषयायां तत्र त्वत्परिचयत भारतम् ।
 भवत्वाङ्गारवत्वाच्च मन्त्राभारतमुच्यते ॥” इति च । एव इत्यत्र विधेयाभिप्राया
 पूर्वमेकत्वम् । ‘प्रसिद्धापुराणमन्त्राङ्गानि सन्त्यम्’ इति ‘सप्ततन्त्रमन्त्रः क्रतुः’
 इति आशयः । ‘सर्वमन्त्रभरे कामिं सीमनिद्वेष्टनेऽपि चेति’ मैदिनी । एवमुहु-
 त्वत्तम् ॥ ११ ॥

इदानीमुपयोजिताम् कामिस्त्वाम् प्रार्थयति

पुराणेति । पुरातनैः प्राचीनैः कवीन्दैर्वाङ्मोक्ष्यादिभिर्नृणां कविभिः
 संयोजिता भक्तिरूपी यत्सौवैकाग्र्ये कविः संयोजिता भक्तिरूपा ये यत्सादीः
 करचैरिति वा या भारती पुराचरामायणभारतादिकृपाणि चौराणि
 इत्यादि दुहुषे इत्यादि भारती वाच्यौ मम कामदुषा कामिदुषितप्रपूर्विका
 यस्तु भवतु यद्यपि सा भारती कामिदुषिते तत्त्वार्थं चौरं दाहनीया नय-
 निवर्धः । मम दुषायादौ चौरादीपस्य भक्तौ च यत्त्वत्परोपस्य प्रत्यक्षात्
 भारत्यां वैतुल्यादीयोऽर्वाद्भवन्तस्तत्सादीकदेशविवर्तिरूपकमलङ्कारः । केषा-
 म्बुधत्तं सभासौत्वबन्धनः यन्मात्रं वैतुल्यासंयोगात् चौराणि दुहति काम-
 चेदुह संकमाना कामान् पुरयति । दुहुषे इति कर्मणि क्तिट् । यत्तत्र
 गोत्रं कर्म दुहादेरित्यन्येनोक्तत्वात् प्रथमा । यन्मोक्षेनृपक्षेनृपक्षयोः कर्मणि-
 क्तम् । “उपेक्षया यतयायती गोः खादिभूषया ततया यती गो ।
 यत्तन्तरीदीरितकामान्जो पादौ यद्वैबाहुपजातयताः” इति मैदार-
 भट्टः ॥ १२ ॥

अस्ति कादम्बसन्तानसन्तानकनवाङ्कुरः ।

कामदेवः क्षमादेव-कामधेनुर्वर्णेश्वरः ॥ १३ ॥

कामः पुरातनो येन नूतनेनाभिभूयते ।

भार्गवो राघवेणैव रामो रामेण सहरे ॥ १४ ॥

दत्तयः कौर्त्तयश्चैव यदौवाः कर्णमार्गमाः ।

कान्ताभ्यश्च कविभ्यश्च कामदं यस्य दर्शनम् ॥ १५ ॥

सकथेतत्काव्यनिर्मायाय दत्तप्रोत्तरं श्रीपणौर्णं कामदेवकथयति चतुः-
विंशतिभिः श्लोकैः कविर्बर्णयति

अस्तीति । कामदेवः कामदेवनामा जनेश्वरो राधा अस्ति वर्तते ।
किञ्चूतः कादम्बसन्तानः कादम्बवृक्ष एव सन्तानको देवतकर्मदत्तश्च नवाङ्कुरः
नवोत्थितोद्भिद्वयः तथा क्षमादेवानां ब्राह्मणानां कामधेनुः कामपूरक इत्यर्थः ।
विशेषतश्चैतन् कामदेवस्यातिवदान्त्यं सूचितम् । अस्तीति वर्तमानप्रवीण-
कदानो तस्य वर्तमानत्वसूचकः । निरङ्गमात्सर्यकमलङ्कारोऽयम् । “सन्तानः
सन्ततो गोले स्थापयत्वे सुखदुःखे” इति मेदिनी ॥ १३ ॥

काम इत्यादि । सहरे सौन्दर्ययुक्ते नूतनेन येन कामेन राधा पुरातनः
प्राचीनः कामः कन्दर्पोऽभिभूयते सौन्दर्यातिशयात् जीयते । उपमिवीति
सहरे युक्ते राघवेण रघुकुलोत्पन्नेन नूतनेन रामेण दाशरथिना पुरातनो
भार्गवो रामो कामदम्बा इव यथा दाशरथिना रामेण परशुरामोऽभिभूत-
स्तथेत्यर्थः । कन्दर्पवदतिशुन्दर इत्यर्थः । यत्र अनुपमातयस्य कन्दर्पपराभव-
कर्तृत्वासम्भवात् विजयप्रतिविम्बभावे पर्यवसानं, ततोपमापरिपुष्टौऽप्यवस्य-
त्यन्वयविषयमिति दर्शनालङ्कारः । एवमप्यमानिदर्शनयोरङ्गाङ्गिभावः सहरो-
ऽयम् । “सम्भवम् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवमपि कुत्रचित् । यत्र विज्यासुविज्यन्ते
बोधयितुं सा निदर्शना” इति साहित्यदर्पणः ॥ १४ ॥

दत्तय इति । यदौवा वल्लभान्वित्यो दत्तयो दानानि कौर्त्तय यज्ञादि च
कर्णमार्गमाः कर्णोऽङ्गुलीनामस्तथातुसारिजः अङ्गुराण्येव यस्य दानानि

दधानोऽपि धनुर्विद्यावैभारद्यं किरीटिवत् ।

अङ्गनापाङ्गवाशानां यः स्वयं याति लक्ष्यताम् ॥ १६ ॥

यद्यशो राजहंसस्य ब्रह्माण्डं पञ्चरायते ।

यासञ्चौरायते चास्य पुरस्तात् क्षीरनौरधिः ॥ १७ ॥

यद्वापि चेत्त्वर्थः, यदा कर्ममार्ग्याः सर्वेषां श्रवणपथकामिभ्यः सर्वैरपि यस्य
हृत्मानि यद्वापि च कृतानोत्वर्थः । अथवा यदीया दत्तयः कर्मणाः राधेय-
हृत्मानुकारिभ्यः । तथा कीर्तयस्य मार्ग्याः मार्गान् मार्गोपलक्षितकामाश्रय-
पदान् गच्छन्ति, नत् स्वविषय एव तिष्ठन्तीति तादृश्य इति कर्मेशाश्रयः । तथा
यस्य कामदेवस्य दर्शनं कान्ताभ्यः प्रमदाभ्यः कानं नदीद्रेकं ददातीति
तादृशं स्त्रीणां कामोद्दीपकमित्यर्थः । तथा कविभ्यः पश्चित्तेभ्यश्च कामम्
अमिश्रितं ददातीति तादृशं कवीनाममिश्रापूरकमित्यर्थः । अत्र दाना-
दीनां प्रस्तुतमाशालाप्रकाशकत्वेन प्रस्तुतत्वात् श्लेषमूलातिशयोक्त्यनुप्रासितः
कर्ममार्गमत्वकामदत्वकूपैकधर्मसम्बन्धरूपस्तुत्ययोगितालङ्कारः ॥ १५ ॥

दधान इति । यः कामदेवः किरीटिवत् अर्जुनवत् धनुर्विद्यायां वैभारद्यं
नेपथ्यं दधानोऽपि धारयन्वपि धनुर्विद्यायामर्जुन इव विभारदो भवन्नपीत्यर्थः ।
अङ्गनानां स्त्रीणां येषाङ्गाः कटाक्षस्ते एव वाशास्तेषां लक्ष्यतां ब्रज्यत्वं स्वयं
आलम्बेयं याति प्राप्नोति, अति मनोज्ञतया स्त्रीकामपाङ्गदिवेषासहं नक्तो-
त्वर्थः । अतार्जुनवत् धनुर्विद्यावैभारद्यं धारयन्वपि स्वयं स्त्रीकामपाङ्गवाच-
सत्त्वं यातीति क्रिययोर्विस्तृत्वात् विरोधामासासङ्कारः । अतिधनुर्हरी-
रज्ज्वानामव्याह्लादकश्चेति भावः । 'पाशः किरीटो नास्त्रीवी' इति लिकाख-
शेषः ॥ १६ ॥

यद्यज्ञ इति । ब्रह्माण्डं कर्तुं यद्यशो राजहंसस्य यस्य राजो यज्ञः ■
राजहंसस्य पञ्चरायते यज्ञं पश्चिरक्षयत्नानं तद्वदाचरति । तथा पुरस्ता-
द्ध्ये वर्तमानः क्षीरनौरधिर्दुग्धमुद्रकास यशोराजहंसस्य प्राञ्चक्षीरायते
पानीयदुग्धमिवाचरति । अतिप्रभूततर्कं यस्य यज्ञ आसीदिति भावः । अन्वी

श्रीविद्याशोभिना वस्य श्रीमुञ्जादिवती भिदा ।

धारापतिरसावासौदयं तावद्वरापतिः ॥ १८ ॥

धर्मार्थकामान् भजता यथावदनुबन्धिनः ।

अबन्ध्या येन नोयन्ते सज्जना इव वासराः ॥ १९ ॥

राजहंसोऽपि पञ्जरमध्ये तिष्ठति तस्य पुरस्ताच्च पानार्थं दुग्धपात्रं तिष्ठति । यज्ञो राजहंसस्त्यक्तं यज्ञसि राजहंसरोपात् रूपकं, पञ्जरावती इत्यादौ चात्र प्रत्ययस्योपसंभ्रमप्रतिपादकत्वाद्गुणमा एवञ्चातोपमात्प्राप्तिरिति रूपकावधारः । यद्वयञ्चो राजहंस इवेति उपमिति समासे तु शुद्धोपमेयम् ॥ १७ ॥

श्रीविद्येति । यस्य कामदेवस्य श्रीमुञ्जात् श्रीयुक्तमुञ्जनामकं नृपतेरिवती भिदा एतावान् भेदः । किम्भूतस्य शैलेश्वरीः विद्या पण्डित्यं ताभ्यां ज्ञोयत इति तादृशस्य, यज्ञः श्रीविद्या राजराजेश्वरी देवी तया ज्ञोयते इति तस्य, श्रीविद्योपासभया ज्ञानसम्पत्तेरित्यर्थः । अथ च श्रीविद्योभववतः श्रीमात-
युक्ताद्भेदो युज्यत एव । भिदामेवोद्भेदइति असौ मुञ्जो धारापतिर्धारा नाम दक्षिणदेशप्रसिद्धा काचिन्नगरी तस्याः पतिः स्वामी प्राप्नोतु । अयं तावत् कामदेवः पुनर्धरायाः पृथिव्याः पतिः धारापतित्वं धारापतित्वञ्च तयोरसा-
धारवाधर्मद्वयमेव परस्परभेदकमित्यर्थः । उक्तञ्च अयमेव हि भेदोभेदवैतुर्वा यद्विकल्पधर्माध्यास इति । मुञ्जापेक्षयास्यातिसमृद्धं राज्यमिति भावः । मुञ्जो हि क्षिप्रं सिन्धुसमुद्रपतेर्द्धाता भोजराजस्य पित्रव्यो धाराशरीपतिरतिमहान् नृपतिरासीदिति खूयते । अयं ततोऽप्यधिकतर इति उपमानाद्गुणमेवका-
धिक्यरूपो व्यतिरेकावधारः । धारानगरी भोजवंश्यानां राजधानीति प्रसिद्धिः । उक्तञ्च केनापि अथ धारानगरे न कोपि मूर्खो निवसति । कमेव पञ्चजन्यानि शिवस्ते विदुषां श्रीभोजम् । परवचिसुबन्धुवाक्यमयूरवामदेव हरिविहङ्ग-ब्रह्मर-कलिक-कर्पूर-विनायक-भद्रविद्याविनोदकोकिलतारिद्रप्रमुखा इति ॥ १८ ॥

धर्मार्थ इति । यथावत् यथावयम् अनुबन्धिनः उक्तसमानान् परस्पर-
विवरोधितया सम्मुखसानानित्यर्थः । धर्मार्थकामान् त्रिवर्गान् भजता

दूषणध्वंसदक्षेण पुण्यसितुप्रवर्तिना ।

रामे चैव कृतं येन जनस्थानमकष्टकम् ॥२०॥

शिवमालिन येन कामदेवेन वासरादिवसाः श्रवस्थाः सप्तसाः कृत्वा नोयन्ते
याप्यन्ते प्रतिदिनमेव यस्य धर्माद्यकामाः सत्ययन्ते इत्यर्थः । उपनिषोति
सत्यमग इवेति यथा शिवर्गापरायणैर्जनेः सत्यना श्रवस्था नोयन्ते तथैत्यर्थः ।
शिवर्गपरायणा हि सत्यमगन् प्राप्य तैश्च स्वामीकृतान् धर्मादौर्निर्वाणयन्ति
कतु तान् कृत्वा परित्यजन्ति । अत्राद्यन्वयतानयनं प्रति धर्मादिभजनस्य हेतु-
तथोपन्यासात् काव्यलिङ्गात्कारः तस्मात् स सत्यना इवेत्युपमा तत्रात्तयो-
रङ्गाङ्गिभावसङ्गोऽयम् । “शितोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं प्रचक्षते” इति
साहित्यदर्पणः ॥ १८ ॥

कृतमिति । येन कामदेवेन राक्षस जनस्थानं जनपदः अकष्टकं सुदृष्टम्-
रचितं कृतं भ्रमन् विनाश्य जनपदाः स्वास्थं प्राप्तिता इत्यर्थः । उपनिषोति
रामेयेति यथा रामेन जनस्थानं दण्डकारण्यं तत्रिकटवर्त्तौ स्वामिनिर्गो वा
राक्षससैन्याविनाशनेनाकष्टकं कृतं तथेत्यर्थः । तौ युगपदिर्नाष्ट, किञ्चूतैश्च
कृष्णस्य दोषस्य ध्वंसे नाशे दक्षेण विपुलीन पक्षे कृष्णस्य वायुसन्निवेशस्य ध्वंसे
दक्षेण तथा पुण्यसितुप्रवर्तिना धर्ममर्त्यादास्त्रापकेन पुण्यजनकहेतुकारिणा
वा । लोकसत्वरथाय तेन मन्त्रवः कृतवः कृता इत्यर्थः । पक्षे सङ्गागममार्गे
समुद्रे पुण्यसितोः सुन्दरसितोः प्रवर्तकेन । रामश्चैव यस्य चरितानि लोकप्रति-
ष्ठितावीति भावः । अत्र कृष्णादिशब्दानां निरुद्धत्वात् हेतुसूक्तोपमात्कारः ।
“पुण्यं त्रिषु मनोभेदात् कौर्व सुकृतधर्मयोः” इति विश्वः । जनस्थानं
दण्डकारण्यमिति अटोपरः । इवाकुसुमं प्रति शक्यपुत्रमुपक्रम्य “इत्युक्त्वा
लोकसमाप्तसदाश्रमनिवासिनम् । जनं जनपदस्थानो ज्ञीयतामित्येवमेत ॥
यत्राद्यप्यज्ञसाहूतः स वापि मरुतेजसा । तस्य दण्डस्य विषयो विश्वैस्तेष्व
साहसु ॥ ततः प्रभृति काशुरस्य दण्डकारण्यसुचते । तपस्विनः श्रिता
यत्र तस्यमज्जानसुचते ॥” इति रामायणम् । अष्टकः सुदृष्टेरिति । “वेद्यो
द्वयाङ्गे रीमाश्च” इति शैमवट्टः ॥ २० ॥

भूरिज्ञमाभारभृता विजयाज्जितसम्पदा ।

भूमेरुत्थातस्थेन यस्तुत्या धर्मजनना ॥ २१ ॥

यथा सर्वेषु देवेषु कामदेवो जगत्प्रियः ।

तथा मनुष्यदेवेषु कामदेवो जगत्प्रियः ॥ २२ ॥

आदित्यस्यान्ववायोजयति रघुपतेजोऽनोऽजृम्भितशो-
 सत्साम्यं सोमवंशः श्रयति सुरभितः पाण्डवानां यशोभिः ।
 धत्ते तत्पौढिमदा स्मरहरधरणौसम्भवस्यान्ववायो
 यस्यालङ्कारभावं भजति कृताधियां कामदः कामदेवः ॥ २३ ॥

भुरीति । यः कामदेवो धर्मजनना युधिष्ठिरस्य तुल्यः सहजः । किन्तुतेन
 भूरिर्महान् यः समाभारः शान्ताधिक्यं पृथिवीभारो ■■■ तं विभर्तीति तादृशेन
 कामदेवोऽपि तादृशः, पुनः कौटुशेन विजयेनार्जुनेन धर्जिता सम्पत् यथा
 स तथा तादृशेन । अयमपि विजयेन ब्रह्मपराजयेनाश्रितसम्पत्तिः । पुनः
 कौटुशेन भूमेः सकाशात् उत्प्लातोयुक्ते विनाशनेन स्वर्गं नीतः ब्रह्मो महाधियो
 येन स तथा तादृशेन । अयमपि भूमेरुत्थात उन्नतः ब्रह्मोऽङ्घ्रिक्रमस्त्रादिकं
 तद्वत् पौड्याकारो ब्रह्मर्षेण तादृशः । अस्मिन् पक्षे भूमेरिति महत्त्वं यदं शब्द-
 ब्रह्मद्वयोः । उपमेयमार्थो । अमा शान्तौ स्थिताविति । विजयी विजये
 पादं विमाने इति । शब्दः स्थावदनद्रुमे । “उपमेदं भ्रातृभिः न सीवि
 शब्दशलाकायाः” इति ७ हेमचन्द्रः ॥ २१ ॥

श्रयेति । यथा सर्वेषु देवेषु मध्ये कामदेवः कन्दपे एव जनतुप्रियः अति-
 सुन्दरदेहत्वात् जनतां सुतोषजनकः । तथा मनुष्यदेवेषु राजसु मध्ये अयं
 कामदेव एव जनतुप्रियः अताप्युपमा ॥ २२ ॥

आदित्यश्रीति । आदित्यस्य सूर्यस्यान्ववायो वंशो जयति सर्वोत्कृष्टतया
 वर्तते विजितः रघुपतेः श्रीरामचन्द्रस्य जन्मना आदिभारिणं उज्ज्वलभिता
 धर्जिता श्रीः श्रीमा यस्य तादृशः तथा सोमव्यशब्दव्योऽपि तस्यास्य सूक्तव्य-
 शब्दव्योऽपि तस्यास्य सूक्तव्य-
 शब्दव्योऽपि तस्यास्य सूक्तव्य-

केचिद्दामेषु वीराः समरभुवि पुनः केचिदन्ये दद्यादां
कर्षाद्याः पार्थमुखाः खंचरपतिसुखाः पूर्वमासन् युगेषु ।
तेषां तेषाञ्च तेषामपि वहति धुरं साम्प्रतं तावदस्मा-
मेकः श्रीकामनामा जलनिधिलहरो स्तम्भरायां धरायाम्

॥ २४ ॥

तुल्यतां जयति धारयति किम्भूतः पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां यज्ञोभिः
कौर्त्तिभिः सुप्रभितः प्रसिद्धिं नीतः । अथा सन्धति स्मरहरधरयोः समभवोऽन्व-
यायोऽपि कादम्बर्वज्रोऽपि तयोः सूर्यवृक्षसामवृक्षयोः प्रौढिम् श्रीकृत्यं तद्वदुत्कर्ष-
मित्यर्थः, अन्ते धारयति यस्यान्वयायस्यार्थं कामदेवः अलङ्कारभावं भग्नतन्त्रं
भजति धारयति किम्भूतः कृतधियां पण्डितानां कामदोऽस्मिन्नापपुरकः ।
अन्यनिहायः प्रौढेन्यस्य धारकसम्भवद्विम्बप्रतिबिम्बत्वे पश्यन्त्यति तेनात्र
निदर्शनालङ्कारः “सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन्नपि कुर्वन्ति । यत्र बिम्बात्-
बिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥” इति लल्लुकात् । स्मरहरधरयोः सम्भव
इति धरयोऽप्युपनामकः स्मरहरनामा कश्चिदेतस्य प्राक्तनपुरुष आसीदिति
केचित् । स्मरहर इत्यस्य कश्चित् पूर्वपुरुषः तत्पत्नी च धरणीति ताभ्यां
सम्भवोयमेत्यन्ते । अपरे तु स्मरहर धरणी काञ्ची तस्यां सम्भवो अथ तादृशः
कादम्बर्वृक्षस्य प्रथमं काञ्चानेवाविर्भावमिति वदन्ति । सम्भराष्टमनिदम् ।
“अधेयानां तथैव त्रिमुनिर्यतिभुतां सग्वरेषं प्रसिद्धा” इति लल्लुकात् ॥ २५ ॥

केचिदिति । केचित् कर्षाद्या राधेयप्रभृतयो दानेषु वीरा दानोच्छा-
वन्तः । एवं केचित् पार्थमुखा चर्त्तुनप्रभृतयः पुनः समरभुवि रणभूमी
वीराः तथा अन्ये खंचरपतिसुखाञ्जीमूतवाचनादयस्य दद्यादां वीराः एते
पूर्वं युगेषु द्रापरादिषु आसन् वभूवुः नाधुना सन्तीत्यर्थः । साम्प्रतमिदानीं पुन-
रेकः केवलः श्रीकामनामा श्रीकामदेवश्च एव अस्मां धरायां पृथिव्यां तावत्
साकल्येन तेषां दानवीराणां कर्षादीनां तेषाञ्च युववीराणां पार्थादीनां
तेषामपि दद्यावीराणां जीमूतवाचनादीनाञ्च धुरं नारं साधनमित्यर्थः

मानेता मध्यदेव्यात् प्रवचनविदुषां सोमपां ब्राह्मणाना-
मारोढा मर्त्यमूर्त्त्या सुरपतिसदसो मण्डनं मानवस्थाः ।
जीता भूमेर्जयन्तीपुरपुरमथनश्रोपदाश्लोचभृङ्गः
सोऽपि क्ष्माप्रस्निनेत्रः स्वकुलकुलगिरिं योऽनुलेभे तपोऽभि

॥ २५ ॥

वदति धारयति एक एवायं दानवीरो युववीरो दयावीरश्चेत्यर्थः । किम्भूतायां
चरायां जलनिधिः समुद्रस्य या लङ्गरीयक् तरङ्गमात्रा तां धरति धारयतीति
तादृश्यां समुद्रपर्यन्ताश्रयित्वार्थः । औभूतवाहनस्य विद्याचरकवर्तिन्यात्
स्वधरपतित्वं स दयावीर एव नागानन्दनाटकादौ तथा दर्शनात् यत्र कर्षा-
दीनां धुरं वदतीति निदर्शनालङ्कारेण एकैकं दानवीरादिरसावस्तमिनः
कर्षादीनपेक्ष्य दानादि लितयाश्रयत्वेन कामदेवस्याधिक्यप्रतीतेश्चतिरेका-
लस्यारो व्यञ्जते । “सत्तनप्रकृतिवीर सत्तादृश्याविभावश्च इत्युपमेयं स च
दानधनौघुर्देयया च समन्वितस्तुर्धा स्यात्” इति दर्पणः क्षत्रिहीरा इत्यत्र
वीरा इति पाठः स च समीरनः । सत्त्वरास्तमिदम् ॥ २४ ॥

मानेतेति । जयन्तीपुरं स्वराजधानीं प्राप्यो नगरविघ्नपक्षत्रयः पुर-
मक्षणा महादेवस्तस्य यत् शौच्युक्तं पदाश्लोचं चरन्वपशं तत्र भृङ्गो जम्बर इव
सततममवहरवारविन्दचिन्तनानुरक्त इत्यर्थः तादृशः, सोऽपि क्ष्मापः पृथिवी-
पालः कामदेवस्निनेत्रः साक्षाच्छादेवस्वरूपः व्यक्तरूपं निरन्तरं शिवध्यानसि
शिवत्वं प्राप्त इत्यर्थः । शिवत्वमेव घटयति यः क्ष्मापक्षपातिर्हनुमिः स्वकुलं
स्वर्थं कुलगिरिं विस्तृतत्वात् पवित्रत्वाच्च हिमालयस्य भगुलेनेप्राप्तवान् ।
शिवोऽपि सतीविद्येगानन्तरं तपस्वार्थं हिमाचलं प्राप्तवान् । किम्भूतः
मध्यदेव्यात् हिमवत्स्त्रियोर्मध्यवर्तिदेव्यात् प्रवचनविदुषां वेदज्ञानां सोमपां
सोमयागादौ सोममलतारसपायिनः ब्राह्मणानाम् मानेता यथायं मध्यदेव्यात्-
कान्दसब्राह्मणाम् स्वराजधानीं जयन्तीपुरमानेतामिति कार्यः यतएवेयमेव
यथायं मध्यदेव्यात् पञ्चानां ब्राह्मणानामानेतारम् आदिशूर्पं कपतिं वैचि

न्यस्तृत्वाक्षौमनोऽङ्गां सुखलितमधुराः कुन्तलेकससन्त्यः,
 पुष्पन्थो हारयोभां धृतकरकण्टकाः कान्तिमहेदिमध्याः ।
 धङ्गश्रोभङ्गिभाजः परिमिलदलकाः प्रोक्तसत्कामरूपाः
 सेवन्ते तं समन्तादनुदिनमवसाश्रेयस्यः क्षौण्यस्य ॥२६॥

प्रपद्यते, श्रिवोऽपि वाञ्छिकप्राप्तयामासुं आ सम्यक् गेता नायकः यज्ञफल-
 दाढ्यात्, यतएव पुष्पदन्तः कतुषु फलदानप्रतिभुवन्मिति । यदा मध्वदेज्ञात्
 बभौमागात् त्राद्यास्थानं मप्रर्षांयाम् आमेता पावेतोविवाहार्थमानौतवन् ।
 तथा मर्त्यभूष्यां मानवशरीरेणैव सुरपतिसदस इन्दुसभाया आरीढा आरी-
 हन्त्यकर्ता मन्त्रसिद्धत्वादव्याहृतमतिकतया कामदेव इन्द्रोत्पाकं मच्छतीति
 तात्कालिकानां किम्बदन्ती । श्रिवोऽपि इन्द्रेणावाहितस्तत्तभां गच्छत्येव ।
 तथा मानवतौ तदास्त्री काचिचगरी तस्या मखनं भूषणं, मानवतौ कामदेवस्य
 पत्नीति केचित्, श्रिवोऽपि मानवत्वाभ्यनस्त्रिन्याः पावत्या इत्यर्थः, मखनमल-
 हारकः । तथा भूमेः पृथिव्या जेता विषयकिनाग्रनेनाधिकर्ता श्रिवोऽपि
 भूमिं स्वमवसि आत्यदं करोतीति भूमं भूमैर्किञ्च किप् तादृशे यज्ञः कामस्तस्य
 जेता भूमा महाप्राप्ताविशेति भूमेः तस्य भूमेर्जेतेति वा । सोमपामिति
 चातीराजुक् प्रसाद्यचौत्वारकारलोपः । “हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राश्विन-
 ज्जमादपि । प्रत्यरोव प्रयागाच्च मध्वदेज्ञः प्रकौर्तितः” इति मनुः । “विष-
 ज्ञात् सरस्वत्यन्वर्धनदेज्ञात्” इति कुहूकभट्टः । “स्वात् प्रवचनमानने”
 इति वैनचन्द्रः । सख्यरात्रर्चनम् ॥ २६ ॥

न्यस्तृतिः । अवसाश्रेयस्यः कामिनोपङ्कयस्यश्चा क्षौण्यस्य भूमयस्य
 समन्तात् सर्वेतादनुदिनं प्रतिदिनं तं कामदेवकृपं सेवन्ते भवन्ते कामिन्य इव
 भूमयोऽपि तस्य वक्ष्यन्ति इति भावः । एकोत्तरा इयोर्विशेषाभ्याश्च
 किम्बदन्ताः न्यस्तृती किञ्चिदर्थो स्वस्वमाना या काक्षी नितम्बाभरकविशेषसदा
 मनोश मनोहारिण्यः पथे न्यस्तृती दक्षिणदेशेयत्वाविषयकलवर्तिनी या
 काक्षी मगरीविशेषसदा मनोशः । तथा सुखचितेन शोभनविशेषेन

कूर्माकारं चरचयुगलं धूतदिग्दन्तिशृङ्गा दण्डायूकं भुजयुगमपि व्यक्तानामेन्द्रशोभम् ।

मधुरामनोहराः पक्षे सुललिता शोभमानाः मधुरा मधुरापरमाणा मगरौ-
विशेषी यासु तादृशः । तथा कुन्तलैः केशपाशैरुत्तमः शोभमानाः पक्षे
कुन्तलैर्देशविशेषैरुत्तमः । तथा हारैश्च सुतावल्गु कृता शोभा सौन्दर्यं
हारशोभा तां पुष्कलो धारयन्त्यः पक्षे हारैश्च सुललितैश्च देशविशेषैश्च वा कृतां
शोभां पुष्कल्यः । तथा हतं करेण कटकं वलयो धाति स्ताः पक्षे हतो महीतः
करीराज्याद्यभागे येभ्यः तादृशाः कटकाः पर्वतनितम्बमाना यासु ताः
कटकः कटकनामक उत्कलदेशविशेषो राजधानौ वा । तथा कान्तिमत्
सुन्दरं वेदितुं यजवेदिविशेषश्च मध्यं मध्यमानोद्यमानं ताः पक्षे वेदिः
परिष्कृता भूमिर्मध्ये मध्यदेशः कान्तिमत्तो वेदिमध्यो यासु ताः । तथा
अङ्गानां सुखायक्यवानां या त्रीः शोभा तस्याभङ्गं विशेषं मज्जन्ति इति
तादृशः पक्षे अङ्गैर्देशविशेषैः शोभन्तिमानः । तथा परिमिलन्तीलका-
द्यैर्कुन्तला यासां ताः पक्षे परिमिलन्ती ललाका कुबेरपत्नी यासु ताः । तथा
प्रोङ्गसन् प्रादुर्भवन् कानोद्यमान् तादृशं रूपं सौन्दर्यं यासां ताः पक्षे प्रोङ्गश्च
कामरूपः कामाचलीयललितः प्राग्ज्योतिषापरनामको देशविशेषो यासु ताः ।
अत्र अवलोक्यमानां शोभनीनाञ्च प्रस्तुतप्रकर्षकतया प्रस्तुतत्वादेव चर्माभिलम्ब-
न्याश्च श्रेष्ठानुप्राशितस्तुष्ययोनितालङ्कारः । “काद्यौ स्यान्मेललादाश्च प्रसिद्धे
मगरस्य च” इति मधुरा इत्युप्यायां मिश्रेयानगरौमिदोः, इति ‘कुन्तलश्च पक्षे
बाले जने पुंभूषि नोदतीति,’ हारो मुक्तावली युधि’ इति ‘कटकोऽङ्गो
नितम्बोऽङ्गेदन्तिनां दन्तमण्डलं सप्तपलदन्ते राजधानौ वलययो रपतीति’ ‘अङ्गं
शास्त्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूषि नोदतीति’ ‘ललाका कुबेर पृथ्वीमित्रियां चू-
कुन्तले इति च वेदिनी । सम्भारादुक्तम् ॥ २१ ॥

कूर्मीति । प्रायः उत्प्रेक्षे त्रिभुवनदृशा ब्रह्मणा पृथ्वीधराविषयि निरा-
लम्बायाः पृथिव्याधारवत्कार्यं तत्समर्थान् पृथिवीधारकयोभ्याम् पदार्थान्
वदन्ति एकौल्लभ एकल नीत्या यस्य कामदेवस्य मूर्तिः ब्रह्मैव निर्मिता इति

प्रायः पृथ्वीधरश्चविषये तत्समर्थान् पदार्थान्

एकीकृत्य त्रिभुवनसृजा निर्मिता यस्य मूर्तिः ॥२७॥

कस्मात्ता कामदेवः समरविजयिनां कोऽप्यणीः कामदेवः

कस्तप्रागी कामदेवः सरसकविगिरां कः पदं कामदेवः ।

तस्माच्च पृथिवीं निवासिनां निर्मात्र तद्वारक्षीचितान् कूर्मादीन् निर्मात्रापि
तेषां मृत्पादपरितोषेण ततः सर्वमेकीकृत्य तयोन्वानेकामिव यत्र मूर्तिं विं
निर्मितवानित्यर्थः । तथाच यत्र चरकपुगणं कूर्माकारं मन्वीकृतत्वात्
कूर्मेश्वरीगणद्वयं कूर्मैवापि पृथिवीं धारयते, तथा यत्र एक भूतः कश्चितः
कालत्वात् सङ्गोक्त इत्यर्थः दिव्यन्तिनीं दिव्याजानां शुक्लादङ्को वस्त्राकारा
शुक्ला वाभ्यां तादृशो दिव्यन्तिनीऽपि पृथिवीं शुक्लानिधारयन्ति । भूतैश्च
कृतेति पाठे शुक्लादङ्काविति व्यस्यरूपकं ततः कर्माधारयः तथा यत्र भुज-
पुनमपि बाहुद्वयमपि व्यक्ता आनातुल्यमानत्वात् प्रकटोभूता नभिरूख
सर्पराजस्य शोभा सौन्दर्यं यत्र तादृशं सर्पराजोऽपि पृथिवीं धारयति बुद्धि-
जनदमनादिना कृतं खाद्यवतया कामदेवोऽपि कूर्मादिभूतं पृथिवींभार-
हारीति भावः । अत्र वाक्यार्थस्य सन्ध्याव्यमानत्वात् प्रायःपदयोशाच उत्प-
त्तेरावधारः । व्यक्तनानेकशोभनित्यस्य व्यक्तनानेकस्य प्रकटइक्षिनः ज्ञाना
वमेति कस्यचित् टीकाकारस्य व्याख्यानं कथं न वा शास्त्रमुदाहरति ।
मन्दाक्रान्तावृत्तमिदं “मन्दाक्रान्ताभ्युधिरसज्जगेशोमनो तो गयुजम्” इति
कथंशात् ॥ २७ ॥

कस्मातीति । एवमेकीकृतानां प्रज्ञानां रासवत् रास इव एकः कामदेव एव
प्रतिवचनं प्रत्युत्तरविषयः नन्वितरे कामवदिति पाठे कस्यैव रवित्यर्थः । तादृश-
प्रज्ञप्रतिवचनानां प्रकारं दर्शयति कस्मातीत्यादि । ज्ञाता प्रज्ञानां साधुरचित्ता
कः उत्तरमात्रं कामदेव इति कामदेवकथं एव विशिष्टव्यञ्जकप्रकारादितिर्त्यर्थः । एवं
दुर्बल समरविजयिनां युगे सज्जगदानां भवकोः नैतः कः, तथा त्वामो दत्ता

कः सैव्यः कामदेवः श्रितभरविधौ कः कृतो कामदेवः
प्रमृगानामेवमेकः प्रतिवचनमहो रामवत् कामदेवः ॥२८॥

जित्वा शत्रून् स्वमभिविजितो धाम इभ्यां यत्नमा

भावोद्भेदाङ्गलितगतयो लोसमौ नायतास्यः ।

प्रान्तप्रेङ्गच्छफरकनकस्तम्भशोभैर्निजाङ्गैः

सौमन्तिन्यो विदधति दृढं यस्य मौनध्वजत्वम् ॥२९॥

कः, तथा सरसकविगिरां रसवत्काव्यानां पदं ज्ञानं कः काव्यरक्षासाधे
निरूपमः सामानिहः क इत्यर्थः, तथा सैव्यः जीविकार्थमुपास्यः कः, तथा
श्रितानाम् अनुगतानां भरविधौ पालनकर्त्तृषु कृतो कुशलः कः सर्वश्रोतारं
कामदेव इति । अत्र वाक्यानां प्रशोत्तररूपात् परिश्रवणसङ्गातः 'विहितम्
पुष्टमपुष्टं वा कथितं यत् प्रकथ्यते तादृगन्व व्योदय परिश्रव्यं तु सा कृता'
इति लघुवात् । रामनदित्वञ्च च शार्ङ्गो लपमा एवञ्च इत्योः सङ्गतिः । तस्मैति
साध्यते दृष्टिः । सङ्घरातत्तम् ॥ २८ ॥

जित्वेति । सौमन्तिन्यः स्त्रियो निजाङ्गैः स्वकीयावयवैः करवीः यस्य
राशौ मौनध्वजत्वं मौनकेतनत्वं कन्दर्पमन्तिन्यः दृढमतिप्रवेन विदधति ध्वजौ-
कुर्वन्ति, किन्तूतस्य शत्रून् जित्वा कं स्वकीयं धाम नृदम् अभिविजितः प्रविजितः,
जित्मूताः सौमन्तिन्यः इभ्यां प्रासादस्थाये उपरि खन्नाः खिताः, तथा शर्वा-
न्विज्यात् भावस्य सम्भास्य सात्त्विकभावस्य उन्नेदाहुद्वात् गलितः विनष्टः
मतिगमनं शार्ङ्गो ताः तथा, लोसं चक्षुषं मौनवत् भायतं विदधतम् अस्मि
चक्षुर्यासां ताः लोसमौनवदायतमस्मि यासांमिति वा, किन्तूतैर्निजाङ्गैः प्राप्ते
समौधे प्रेङ्गच्छकन् शफरीमत्कविधिवो यत्र तादृशो यः कनकस्तम्भ कन्दर्परक्षी-
परिवर्तमानः लोसर्षो कृत्वा तज्जेष्वीमा सौमन्त्यं वेषाम् तादृशैः सयन्भावः
कन्दर्पस्य रक्षोपरि सौमनः कनकस्तम्भो वर्तते येन च स मौनध्वजत्वेन
व्यवद्विजते भयमपि दूरप्रवेष्टकाते उपरिजाभिर्गौराङ्गत्वात् कनकस्तम्भाव-
धानाङ्गवद्विनिः सखीदयाविचरानिः शफरायनासखीसुनयनाभिः खीभिः

योषावेशो विषधरगृहं केशमोक्षोऽम्बुगर्भः
 श्रमप्रासः श्वरशिविरं शम्बरत्वङ्निचोलः ।
 पाण्डेः प्राश्नाकवलनविधिधारणं कच्छदाभां
 यच्छत्रूणां भवति भुवने जीवनोपायवर्मः ॥ ३० ॥

कृत्वा नीचधनत्वं प्राप्तं इति । अत्रान्यस्य धर्मं कश्चमन्यो वदत्विति असम्भवे
 सम्भवे कश्चनरूपातिशयोक्त्यलङ्कारस्तेन च कामदेवः कामदेव इत्युपमा
 सुखीभूततया व्यस्यते । मन्दाकान्ता इत्यम् ॥ २९ ॥

योजेति । भुवने लोके यच्छत्रूणां यस्य कामदेवस्य विपुल्याम् एतत् सर्वं
 जीवनोपायवर्गः प्राक्प्रत्ययकारकलापः, के ते उपाया इत्याह योषावेशः
 योषाविश्वधारिणं योषासम्भवात्, तथा विषधरगृहं पातालं विषधप्रवेश
 इत्यर्थः तत्रापि शत्रुगमनासम्भवेन विनाशाभावात्, तथा केशमोक्षः केशानां
 मुक्त्यर्थं मुक्त्यवतारसमित्यर्थः मुक्त्यपत्तिनामवधत्वात् । तथा अम्बुगर्भः
 अकर्मण्यं कलमर्च्यनिमज्जनमित्यर्थः तथाप्ये शत्रूणामलक्षित्वेन विनाशासम्भ-
 वात् । तथा शम्बरस्य त्वस्य प्रासः कवलीकरणं न सां विनाशाय इत्ये त्वत्वं
 करोतीत्युक्त्वा सुखे त्वस्यार्थमित्यर्थः तथाभूतानामप्यवधत्वात् । तथा श्वर-
 शिविरं श्वराद्यागच्छानेदां श्वरगच्छास्येषां शिविरं गृहं पलाय्य श्वरशिविरं
 प्रविश्यालनीयनमित्यर्थः तादृशानामप्यलक्षित्वेन विनाशासम्भवात् । तथा
 शम्बरत्वङ्निचोलः शम्बरो मृगविशेषस्तस्य त्वक् चर्म तद्दूषोनिचोल आच्छादक-
 वस्त्रं खवाजिनप्राप्तताडानां तपस्विनां वैश्वधारणमित्यर्थः तपस्विनाम-
 वधत्वात् । तथा पाण्डेः करस्य प्राश्ना अकुण्ठलाभां कवलनविधिः सुखाभ्य-
 स्तरे प्रवेशनं सुखाभ्यन्तरेऽकुलिप्रवेशनं हि स्वस्य रिपीरधीनत्वं प्रापयति
 यथा कवलनविधिः सङ्कोचकरणम् अङ्गलिकरणमिति यावत् कृताश्चर्त्विहं
 शत्रुभिर्न हन्ते । तथा कच्छदाभां धारणं गले रज्जूनां स्थापनम् अपराध-
 मारज्जनाय कच्छतदवस्थो हि जयिभिर्न हन्ते एतेनास्थातितरां पराक्रमिणं
 ध्वनितम् । “पच्छालनेदे पाणीये श्वरस्यिकापतो” इति विश्वः । “शम्बरं
 छडिहे पुंस्त्रि मृगद्वैत्वविशेषयोः” इति मेदिनी । मन्दाकान्ता इत्यम् ॥ ३० ॥

चौदार्ये रघुनाथधर्मसुतयोस्तत्प्रोदराणां पुनः
 सौभावे पतिदेवताव्रतविधौ पृथ्वीमुताकृष्ययोः ।
 श्रीरामायणभारतार्थवृत्तलेखाख्यानखण्डे च
 श्रेयान् सम्प्रति कामदेवन्द्यतिः कौतूहली वर्तते ॥२२॥
 ज्ञानं जृम्भयति श्रियं विशदयत्यानन्दसुहृदपद-
 स्वाधत्ते मतिपाटवं वितनुते वाचां समीचीनताम् ।

इदानीमेकदोक्ता रामायणभारतार्थवृत्तलेखाख्यानखण्डे सुप्रसङ्गात् ।

चौदार्यं इति । सम्प्रति श्रेयान् श्रेष्ठः कामदेवन्द्यतिरिति च विप्रविष्टः
 कौतूहली वर्तते एतान् विषयान् श्रोतुं कामदेवस्य कौतुकमलोक्यते । कृते-
 त्याच्च रघुनाथधर्मसुतयोः श्रीरामयुधिष्ठिरयोरोदार्यं उदारमे महत्त्वे
 दातृत्वे वेत्त्यर्थः । तथा तत्प्रोदराणां पुनः तयोः श्रीरामयुधिष्ठिरयोः प्रोदराणां
 धातृणां भरतादीनां श्रीमाद्दीनाञ्चेत्यर्थः सौभावे परस्परधातृकौतूहलं । तथा
 पृथ्वीमुता सौता कृष्णः द्रोपदी च तयोः पतिदेवताव्रतविधौ पतिदेव देवता
 याणां ताः पतिदेवताः पतिव्रतायाणां बहुवचनं मन्वाद्यन्तमियमस्तस्य विधौ
 चतुष्टयं तथा श्रीरामायणभारतकथौ सावर्ण्येण समुद्भूतं तत्र ज्ञेयं वाक्योपि-
 न्यासाभ्यां निहितेषु भाष्यान्तरलेखे इतरैष्वप्युल्लेखाभावेनित्यर्थः । सर्वेषां
 सप्तम्यन्तपदार्थानां कौतूहलीत्यनेनाश्रयः । एतादृशमपानुरक्तमार्चनमार्चं
 प्रत्यक्षः क्रियत इति कवेरभिप्रायः । पतिव्रतामाह चागेतः । “चात्तार्थं
 कृदिता हृष्टे प्रीयते मखिना कृत्वा । अति धियेत वा पत्न्यो धाव्यौ चेदा
 पतिव्रता” इति । “उदारो दातृमहतीर्षचिरीष्वभिधेयः” इति “कृष्णा
 जगद्द्रोपदी कौटो” इति च मेदिनी । आर्द्रसुखिनीकृतमिदं इत्यन्
 “सुखीर्षेर्दि मः सुखी व्रततयाः आर्द्रसुखिनीकृतम्” इति कचकात् ॥ २३ ॥
 यस्य काव्यादुरागकाव्य—आद्यमिति । सर्वां कवीनां कृतिं श्रीमन्महाभारतौ
 कृत्वा साहज्येण वा नीचीं संलापः उपकरणमवनिवर्तः तस्य प्रोदराणामकाव्यौ

प्रत्यक्षीकुरुते पदार्थनिबन्धं ख्यातिं प्रतिष्ठापय-

त्यन्यः को वृपतेर्विनोदविभवः सत्सूक्तिगोष्ठोरसात् ॥३४॥

तस्यावदातैः कविसूक्तिसूत्रैः

संस्तुतनासागुचरत्तराशेः ।

विनोदहेतोः कविराजसूरि

निबन्धनद्वन्द्वमिदं विधत्ते ॥३५॥

वृपतेः कामदेवस्य विनोदविभवः कः विनोदस्य उद्देशापनयनस्य विभवो धनम्
ऐश्वर्यं वा कः अपि तु न कोऽप्यस्तीत्यर्थः, किन्तु सत् सूक्तिगोष्ठोरस एव तं
विनोदयतीत्यर्थः, वतः स ज्ञानं व्यवहारादि बोधं अभ्यवसति वर्धयति तथा श्रियं
सम्पत्तिं विशदयति उत्कर्षयति तथा आनन्दं रसास्वादनसमुद्भूतं लोकोत्तराद्वाद्भु
तहीपयति जनयति तथा मतिपाटवं बुद्धिकौशलम् आधत्ते करोति तथा
वाचां समीचीनतां उत्कृष्टतां वितकुते विस्तारयति तथा पदार्थनिबन्धं वाच-
लक्ष्यव्याख्यारूपार्थसमूहं प्रत्यक्षीकुरुते आपयति वेदव्यासस्माद्भवेन दुर्बोध-
मवर्धयान् बोधयतीत्यर्थः तथा ख्यातिं सामाजिकतया प्रसिद्धिं प्रतिष्ठापयति
करोति । काव्याल्लापौ हि व्यवहारज्ञानादिकं जनयत्येव यदुक्तं मन्त्रमभट्टैः ।
“काव्यं यज्ञसिऽसंज्ञते व्यवहारविद्ये शिष्येतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये “इत्यादि ।
अनेकस्य सत्सूक्ति गोष्ठोरसरूपकारकस्य श्रृम्भाद्यादिनामाक्रियासम्बन्धाद्द्वैप-
कालद्वारः “अथ कारकमेकं व्यादनेकासु क्रियासु च” इति लक्षणात् ।
“गोत्रो समाशंलापयोः शिष्याम्” इति मेदिनी ॥ ३४ ॥

अथ कामदेवप्रोत्थर्षीऽयमुद्यमरति प्रतिपादयन् प्रतिजानीते

तस्मैति । कविराजसूरिः कविराजनामा कविस्तस्य कामदेवस्य विनोद-
हेतोः प्रोत्थर्षे इदं पञ्चमाक्षप्रकारं निबन्धनद्वन्द्वं रामायणभारताद्यैर्वर्णनयुक्तम्
एकयोक्तुं रामायणभारतेतिहासद्वयस्य वर्णनमित्यर्थः विधत्ते करोति तस्य
किञ्चित्स्य प्रवर्ततेः श्रुतेः अथ च श्रुतेः कवीनां सूक्तयः प्रोभनवचनान्येव

श्रीरामायणमाधिक्यं भारतस्वर्गमुद्रितम् ।

न कस्य कुरुते लोके विद्वद्योक्तासि मानसम् ॥ ३६ ॥

प्रायः प्रकरचैकोन विंशत्यविशेष्ययोः ।

परिवृत्त्या क्वचित्तदुपमानोपमेययोः ॥ ३७ ॥

सुभाषि तत्त्वज्ञैः कृत्वा सङ्कृतः सम्बद्धः अथ च अङ्कितो नानासुखरङ्गाभिः
नानासुखाएव रत्नानि तेषां रात्रिः समुदीयस्य तादृशस्य । अन्योऽपि रत्नरात्रिः
शुद्धैः सुवैशेष्यैः कविभिः श्लोकादिना वर्णितसुखसमुच्चयेत्यर्थः । अत्र
पूर्वाहं रूपकालङ्कारः । सूतेति भिन्नतत्त्वसन्ताने इत्यस्मात् तः स्वैश्वर्य-
वान्तस्तेति बन्धारस्योक्ताः । विद्यतइति 'रश्मः स्वयं याचते' 'जौवत्यहोरात्रः'
इत्यादिवत् अस्मदर्थविषयकया प्रथमसुखैकवचनम् । "धोमान् सूरिः कृतौ
कष्टिः" इत्यमरः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवस्योरुपजातिवृत्तम् ॥ ३५ ॥

न कैवल्यनिर्दं कामदैवसौव प्रीतिजनकं किन्तु सर्वेषामपि चमत्कारकं
न विन्यतोत्तरम्

श्रीति । श्रीरामायणं रामायणोक्तश्रीरामादिवरितं तदैव माधिक्यम्
अनुपादयित्वात् अतिविशेषः श्रीरामायणं माधिक्यमिमेत्युपमितिसमाजीका-
तत्, भारतस्वर्गमुद्रितं भारतं भारतोक्तयुक्तिहरादिवरितमेव स्वर्गं तैव मुद्रितं
सम्बद्धम् अथ च अङ्कितं सत् लोके चमति कस्य जनस्य मानसं चितं विद्वद्यो-
क्तासि विद्वदिन सच्चो अमूर्तनिदमिति चमत्कारेण उल्लसतीति तादृशं न कुरुते,
अपि तु सर्वेषामेव कुरुतइत्यर्थः । अन्योऽपि माधिक्यं स्वर्गमुद्रितं सत् सर्वेषां
चमत्काराय भवति । अत्र पूर्वाहं एवतरसाधनाभावादुपमास्यपमयोः
अन्वेषणसङ्कलनं च रामायणभारतचरितवीरव्यतरदेवमपि लोकोत्तरत्वा-
चमत्कारजनकं किं पुनस्तदोक्तमयोरेकोत्तरा निवन्धनमित्यर्थाप्यलङ्कारी-
क्यन्ती । अनुदुर्मृतम् ॥ ३६ ॥

ननु दुर्घटनिदमुमयोरेकोत्तरा निवन्धनं तत् केन प्रकारेण करिष्यसीत्या-
शङ्का तत्प्रकारमाह

कश्चित्पदैश्च नानार्थैः कश्चिद्वक्रोक्तिभङ्गिभिः ।

विधास्यते मया वाच्यं श्रीरामायणभारतम् ॥ ३८ ॥

सुम्भम् ।

पदमेकमपि श्लिष्टं वक्तुं भूषान् परिश्रमः ।

कथाद्वयैक्यनिर्वोदुः किं धरापतितोऽधिकम् ॥ ३८ ॥

प्राप्य इति । यथा श्रीरामायणमारतम् एकीकृत्वा तदुभयैतिहासवर्णनरूपं
पाचयपान्थवौच्यं कार्यं विधास्यति कश्चित् कथमित्याह प्रायोनवपु विषयेषु
प्रकरयस्य मेरौरवच्छरण्यनवनवासखीहरकादिप्रकायस्य ऐक्येन एकरूपतया
यथा भ्रातृमण्डलीत्यादि सप्त उभयवर्णोऽपि मेरौरवस्य प्रभावः । तथा विशेषण-
विधेययोः परिग्रहस्य निषर्क्येन एकत्र यन्निष्ठेयं तदेवान्वय विज्ञेयमित्येवं
बोध्येत्यर्थः । यथा एकत्र यज्ञोभिः याजुर्द्वयवधौ वाजा बभूव यथै दशरथ-
स्कृष्टवैवल्लभीः पायुराणा बभूवेति तथा उपमानोपमेययोः सादृश्यविरुद्धा
एकत्र यदुपमानं तदेवान्वय उपमेयमित्येवं बोध्येत्यर्थः । यथा तस्य रामस्य
कक्षीर्विषयेव छद्वा कान्ताक्षवेषिव च तस्य दुधिष्ठिरस्य कान्ता विषयेव
कषिषु छद्वा कस्मैरिवेति । तथा कृचिन्नामार्थैरुपकार्यवाचकैः श्लेषैः परैः
वाक्येन तस्यैवोदाहरणानि । तथा वक्तोक्तिमङ्गलिभिः दत्तकथनप्रकारैः
सङ्गृह्यताविधेयतापरिहृतिरूपान्वयाद्योजनादिविरुद्धं यथा कथेनाहापनी-
होम्यं स्त्रीणां यदुपमानेति अत्र सूर्यकथापथे कथेनाहापनीद एव स्त्रीका-
नपमानना उभयोपथे अपमाननैव कथेनाहापनीदरति एभिः प्रकारैर्भेदं
विधास्यति इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

नैतकसुखरमित्याह

पदमिति । का कथा बहुनाम् एकमपि स्मिन् अनेकार्थप्रतिपादकं मरु
वर्त्तुं प्रयोक्तुम् इतरेषां भूवान् मन्वान् परिक्षिप्तः प्रवासी भवति अतएव
कथाइयथा रामायणमारतोलेतिइत्यत्रैव एकेन एकयोऽप्या निर्वाहुर्महारा
मिवीरकतर्निगच्छतीतिरापतितः कामदेवकृपात् अत्रिश्च श्रेष्ठतमं विद्व

श्रीमद्रामायणं गङ्गा भारतं सागरोन्मवान् ।

तत्संयोजनकार्येष्वः कविराजोभगौरवः ॥ ४० ॥

सुवन्मुखाभट्टस्य कविराजवृत्तिः प्रवः ।

वक्रोक्तिमार्गनिपुणस्तुर्वोविद्यते न वा ॥ ४१ ॥

अपि तु न किमपि, अत्र न केवलं विज्ञायां पदानां वृत्तिता किन्तु सर्वप्रबन्धेषु
इतिहाससंयोजनकार्यत्वात् द्विष्टः तस्याद्वैतवृत्तां कामदेवप्रपञ्च-
वृत्त्यर्थः । अत्र स्वस्तिधर्मोऽप्यस्मिन् प्रयोजनकार्ये रात्रौ निवासकाव्यकर्मिण
अति कुर्वन्मपि मया अपि कर्तुं न शक्यमस्तीति तत्र रात्रिप्रसादेषु वृत्तिरिति,
कामदेवस्य जीवन्मतिप्रयोजनितः । अधिकमिति सामान्यान्वायुंसंयोजनम् ।
यथा धरापतितो राजा देहादेतोः कदाहयेकनिर्वाहोर्ध्वमधिकं किम्, इहमेव
महत्तु योऽवमित्यर्थः । अथवा धरापतित इति समन्वयं कदाहयेकनिर्वाहो-
र्मम धरापतितो रात्रि अधिकम् अधिकसन्तोषकारणं किम्, अपि न हि
सन्तोषकारणमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

कदाहयेकनिर्वाहस्य सामर्थ्यं प्रकटयन्नाह

श्रीतिः । श्रीमत् श्रीयुक्तं रामायणं रामचरितं गङ्गा स्वल्पावधानत्वादि-
धर्मवत्त्वात् गङ्गास्वरूपं, तथा भारतं तदुक्तयुधिष्ठिरादि चरितं महान् यमाशः
संसारः शमीराज्यत्वेन तुरगसाधनादन्वाधसामरस्यरूपम् । कवीराजो-
भगौरवस्वरूपः कविराजः कविराजनामा कविः यत्संयोजनकार्येष्वः तन्वी-
रामचरितयुधिष्ठिरादिचरितरूपयोर्गङ्गासागरयोः संयोजनं परस्परमेलनं
तद्वत् कार्यं जानातीति तादृशः, तथा अतिकुर्वन्मपि मया अपि सागरस्य
संयोजनं नवीरवः कृतवान् तथा कविराजोऽप्यतिकुर्वन् रामायणेन सप्त
भारतस्य योजनं कर्तुं जानातीत्यर्थः । अत्र कविः समसामर्थ्यादि कथं
वृत्ततेत्येति खरसात् व्यक्तं वाङ्मयकर्मसङ्घारः ॥ ४० ॥

एवंविधव्याख्यानरचना न मया इत्याह

सुवन्मुखाभट्टस्य कविराजवृत्तिः प्रवः । कदाहयेकनिर्वाहः

रम्यं रामायणं येषां भारती सैव भारतम् ।

अर्धनारीश्वरमयी मूर्तिरेकैव शोभताम् ॥ ४२ ॥

एकत्र चन्द्रातपसुन्दरस्य

पार्श्वेऽपरस्मिन् स्फुरदुज्ज्वलभासः ।

अयं सुमेरोरनुयाति लौखां

कथाहवास्त्वय्यपदं प्रबन्धः ॥ ४३ ॥

कविराजः प्रस्तुतकाव्यकर्ता इत्येते तयो वक्तोक्तिमार्गनिपुणाः श्लेषाशुक्ति-
कुञ्जसाः, एते तयएव वक्तोक्तिमार्गं जानन्तीत्यर्थः, अतुष्टे एतेभ्योऽन्यः कश्चिदेता-
द्वन्नोविद्यते न विद्यते वा पृथिवी क्षतिविमुक्ता, यदि कुलापि प्रत्यक्षतया
एतादृशः कश्चित् कदाचित्तः सन्निधौ विद्यते न वेत्युक्तम् । अत्राप्रकृतयोः
सुमन्त्रुवाचभट्टयोः प्रकृतस्य कविराजस्य वक्तोक्तिमार्गनिपुणत्वस्यैकधर्माभि-
व्यञ्जनादीपकालङ्कारः ॥ ४१ ॥

रम्यमिति । या एषा भारती नम दात्री रम्यं रामायणं रामायणस्वरूपा
रामायणार्चोपस्थापिकेत्यर्थः तस्य सैव भारती भारतं भारतार्चोपस्था-
पकत्वात् भारतस्वरूपा अद्यभेदसत्त्वेऽपि शब्दस्याभिव्यक्त्यादेिकाशु मय रूपेत्यर्थः
अतएकैवेत्यम् अर्धनारीश्वरमयी मूर्तिः अर्धनारीश्वरमूर्तिक्रिया सती शोभतां
यथा एकापीश्वरमूर्तिः औपुषानयवयवचठिता शोभते तथैवेकापि मदीय-
भारती अर्धवयवचठिता शोभतामित्यर्थः । अश्वरूपकम् । एवमुक्तम् ॥ ४२ ॥

एकमेति । अयं प्रस्तुतः प्रबन्धोऽन्यः सुमेरोः वनकापलस्य लोकां
विहासम् अनुयाति अनुगच्छति सुमेवं सहशीकरीतीत्यर्थः, किञ्चित् कथाहवेन
क्षतिहासवयेन आश्चर्यस्य विषयस्य पदं ज्ञानम् आश्चर्यजनकमित्यर्थः । सुमेरोः
किञ्चित्तस्य एकत्र पार्श्वे चन्द्रस्य आतयेन किरणैश्च सुन्दरस्य शोभमानस्य
एवप्रबन्धोऽपि अश्वरूपश्रीयुक्तपाशां सुचिह्निरादीनां प्रतापवर्धनेन सुन्दरः,
सुनः किञ्चित्तस्य अपरस्मिन् पार्श्वे कुरमुच्छ्रमाः सुखीयस्य स तथा तादृशस्य,

कटिं कविः सूक्तिमयीं वितम्बम्
प्रजापतेः किं न संमानयन् ॥ ४५ ॥

दोषान्धकारव्यपसारणेन
गुणान्ध्रलोन्मीलननित्यदृष्टाः ।
सन्तः प्रबन्धं मम शोधयन्तु
लोकं मयूखापूर्वं चण्डूरमैः ॥ ४६ ॥

प्रयत्नी न भवति अपि तु भवत्येवेत्यर्थः, कटिं किन्धूतां विस्तारितोपज्ञसतया प्रकाशितोऽतः पर्वतः चन्द्रः समुद्रः पुरी वनाम्बुधयन सा तथा तादृशी, तथा सन्दर्शिता इन्दोऽवदृष्टा तथा चक्रस्य सूर्यस्य दिनानां दिनचटस्य प्रभातादीनां ऋतूनां वसन्तादीनाञ्च शोभा यत सा, तथा तादृशीं प्रजापतिरुद्धी हि पर्वत-
दीनां विस्तारसन्तादीनां शोभा च विद्यतएव । काव्ये च पर्वतादि वर्धन-
भावस्तत्कालम् । तस्मा च रुद्धी । “नगरार्धवर्षैस्तु वन्द्यार्धवर्धनैः ।
उद्यानसङ्घिककौशानपुष्यानरतोऽन्यैः” इत्यादि । (काव्यादर्शे प्रथमपरिच्छेदे
१३३ श्लोकः) यत समानयन्त्यं प्रति तादृशकटिं विस्तारयन् शैतुत्याम्
काव्यलिङ्गात्तु प्राञ्जितोऽयमुपमास्तुकारः । पूर्वोक्तं कृतम् ॥ ४५ ॥

जीवत्वपरिचाराय पञ्चिक्तान् चविनर्थं प्रार्थयते

इति चेति । सन्तः पञ्चिक्ताः यम प्रबन्धं राधवपाण्डित्योद्यामिधम् इत्थं यन्त्रं
शोधयन्तु शुद्धं सुव्यं, उपनिर्मातुं चण्डूरमैः सूर्यस्य मयूखाः किरणाः
जीवन्ति, यथा सूर्यस्य किरणाः सुवर्णं यमितयन्ति तथा पञ्चिक्तयन्तित्यर्थः,
किन्त्याह शोभाशतसंस्कारपादयो जीवन्त्याहन्धकाराध्वेति शोभान्धकारा-
दीनां व्यपसारणेन निराकरणेन यद्वत् कश्चिद्जीवः स्यात्तदा तत्तत्पदार्थं
जीवयन्तित्यर्थः सूर्यमयूखा अपि शोभाया रात्रेरन्धकारस्य व्यपसारणेन जीवं
लोकयन्ति, सन्तः किन्धूताः सुखानामुच्चारणः उपादेयत्वाद्गुणजायतेति
सुखान्धकारेण तेषां लोकीयते प्रकाशने नित्यदृष्टा निरन्तरप्रबोधाः, सूर्यमयूखा

चनधन्याः काव्येष्वसंगतयः प्राञ्जलमहने

प्रदुःखज्ञा वाचां परिचरितेषु सूत्राः परगुणे ।

विदग्धानां गोष्ठौघकृतपरिचर्यासु खलु ये

भवेयुस्ते चित्वा कविभक्तितत्त्वसूत्रानि कथाः ॥ ४७ ॥

अयं गुह्यतुल्यानि चतुर्णामि गुह्यान्तुल्यानि, प्राकपार्थकादिनात् कर्मधीरवः
तेषामुपशोभने निवृत्तयः उपमेयं प्रीती । “दोषा वागो मुनेष्वपि च” इति
मेदिनी ॥ ४६ ॥

नवसन्तोऽपि वदन्तः सन्ति तान् प्रत्यपि किमिति मेधं प्राच्ययै इत्यत आह
चनधन्यावृत्तिः । ये जनाः काव्येषु काव्यमार्गेषु चनधन्या चयवित्ताः
अपरिशीलितकाव्यमार्गेष्वद्वयैः, तथा प्राञ्जलमहनेषु प्राञ्जलमहनेषु
चतुसंगतयो मन्दगमनाः मन्दगमनयवत्यैः, गहनं हि सूत्रांपरं वाचसं गच्छति,
तथा वाचां परिचरितेषु वाक्परिचर्यामेषु रसवत्काव्यारम्भप्रयोजित्वत्वात्,
प्रदुःखज्ञाः तद्वत् कवीनां दुःखं न जानन्तीति तादृशाः, तथा परगुणे येषां
गुह्यकीर्तने सूत्रा मोनयन्तः, तथा विद्वद्वाचां सामाजिकानां गोष्ठौघकृत
खलु निवृत्तये न कृता परिचर्या सामाजिकानामुपासना यैश्चादृशाः
सामाजिकैरुपदिष्टा इत्यर्थः, ते जनाः कविमार्गैः काव्यस्य कल्पितविषयं
परिशोक्तमेव परीक्षयन्ति । तत्र निवेद्यः निवेद्यप्रवृत्तयनाकाः चित्वा
भवेयुः अयं तु नैवेद्यैः, यथा निवेद्योपस्थाः साक्षात्परिचर्यायै कर्तव्यं
नाभिमत्यपरीक्षका भवन्ति तथा ही काव्यपरीक्षका न भवन्तीत्यर्थः । अतश्चान्
प्रति न पूर्वोक्तं प्राच्ये इति भावः । अत्र प्राच्येनामानि एकतमस्यावयवस्य
कारणत्वे पर्यायेऽपि कारणान्तरस्यालसममनादेवपादानाम् अनुसृत्यव्युत्पत्तिः ।
“अनुसृत्योद्वेगवित्तिः सति कार्यस्य साधकः । अथै कपीति साध्यायम् तत्कार-
णेत् परीक्षयै” इति उक्तम् । “गहनं जाननं वचनम्” इति, “परिचर्यामुपा-
सन्” इति नाम्नः । शिखरिणीतन्मिथं “रसैकद्वेष्टिका यमनवनवासः
शिखरिणी” इति उक्तम् ॥ ४७ ॥

चसन्निरारोपितद्रुमचापि
 न सूक्ष्मरावैरवधौर्यते मे ।
 पीतोष्णितां राहुमुखेन चान्द्रीं
 न किं सुधां नाकजुषोजुषन्ते ॥४८॥
 रत्नावतंसद्वयं भारतमण्डलस्य
 क्रामन् दिशो दशरथस्फुटवोरलक्ष्मीः ।
 राधा सुमन्सविहिताभिरतिर्वभूव
 पाण्डुर्युग्मोभिरभिरञ्जितसर्वलोकः ॥४९॥

चसन्निरां नाम् कान्वयरोचकता किन्तु वृत्तेन तैर्द्रुमिरे सति सतामपि
 चसन्निराद्वरोचविषयीत्याशङ्क्याह ।

चसन्निरिति । चसन्निसूक्ष्मैः आरोपितं नतु बाष्पविकल्पोपपन्नं द्रुमं
 यत्तदा तथा तादृशमपि मे मनः सूक्ष्मः एतत् कान्वयरूपा वस्तुतः शोभना
 राधौ आर्यैः सन्निरं अवधौर्यते नावशायते, वर्तमानसामोषे लट् । सूक्ष्म-
 रवौचद्रुमितमप्येतत् काव्यं सतामादरणीयं मविष्यत्येवेत्यर्थः । दृष्टान्तोन्नेदं
 द्रुमवति राहुमुखेन पीतोष्णिताम् आहौ पीता कवलिता पश्यादृक्किता
 लोकां तादृशीं चान्द्रीं चन्द्रसम्बन्धिनीं सुधामन्तं नाकजुषोटेयाः किं न
 जुषन्ते न सेवन्ते अपि तु जुषन्त्येवेत्यर्थः, महाश्रीं हि चन्द्रैर्द्रुमितमपि
 कान्वयतः सनोषीत् वस्तु सवदमानमेवाद्रियन्ते । अत्र सधर्मयोः पूर्वोत्तरा-
 र्थयोः प्रतिबिम्बनात् दृष्टान्तालङ्कारः, “दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रति-
 बिम्बनम्” इति लक्षणात् ॥ ४८ ॥

एवं मङ्गलाचरणादिसुखमर्थं विधाय जलतमनुसरन् राम युधिष्ठिरयोः
 पितरौ वर्णयन्ति ।

रत्नावतंसद्वयः । दशरथीनाम् राज्ञां वभूव विष्णूतः, भारतमण्डलस्य
 सतां वत् ससुदृशं विमाद्रेवेव दक्षिणम् । सर्वं तद्भारतं नाम भारती यत्

मातुः शिवं सम्बद्धिन्मुमत्याः ।

श्लाघ्यः श्वरत्काल दूषोऽपहृतेः ।

असौ प्रजारसुनदक्षभावा

दक्षस्य चक्रे मनसः प्रमोदम् ॥ ५० ॥

सन्ततिः" इत्युक्तस्य चकारतत्पर्यस्य रक्षाकर्तृत्वं च यद्व्याप्तिज्ञानात् रक्षकवृत्ति-
योग्यमस्मिन् आत्युत्प्रेक्ष्यम् । तथा हिमः क्रान्तं यत्नेन हिमवान् राज्ञ
आक्रान्तं, तथा झटवीरलक्ष्योः प्रकटवीरश्रीमः । यथा आगच्छति कश्च-
चित्तोः क्रियायादिति श्रुतो श्रुतः, हिमः क्रान्तं आक्रान्तिं झटु आत्मीयत
वीरलक्ष्योऽस्य सः, तथा सुमन्मोमान् तस्य मनो सारथिश्च तत् विदित्वा
अभिरतिः प्रीतिर्वैन सः, तथा यशोभिः पाण्डुः युद्धः अतियशस्वीत्यर्थः, तथा
अभिरक्षिताः दानमानादिभिः सन्तोषिताः सर्वे लोका जनाः यैन सः ।
अस्मिन् पक्षे दृष्टव्य इत्येतदुक्तस्य विवर्जनोऽस्य झट इत्यस्मिन् श्री आदिपुत्रे
अपेक्षे कुर्वन्त्येव शेषः ।

भारतपक्षे तु पाण्डवौ राजा यश्वन्, किम्भूतः भरती दीक्षन्तिराजा-
पत्यानि भारतानि तेषां मन्त्रस्य समूहस्य रक्षानर्तक इव, तथा हिमः क्रान्तं
प्रयागेनाच्छन्दयन्, तथा दृष्टव्यमेव झटु वीरलक्ष्योऽस्य सः, यथा इमेति
हिमइत्यस्य विशेषं तात्कालिकरूपायां तपोवसेन ऊर्ध्वोभयमनमयाधौत्
तथा रथेन शत्रुना झटु वीरलक्ष्योऽस्य सः, यथा इति रथोऽस्य सः
एतद्व्याख्याने दृष्टव्य इत्यत्रापि सविस्मरणं पाठः । तथा सुमन्मेव श्रीमन्-
मन्त्रावापत्तु श्रीमन्मन्त्रावापत्तु वा विदित्वाभिरतिः, तथा यशोभिः अभिरक्षिता
अभिरक्षिताः सर्वलोकास्त्रिभुवनानि यैन सः । यत्र ह्ययमपि पाण्डुदृष्टव्योः
प्रकारविकल्पात् श्रेयानुप्राप्तिरिति तुल्ययोगितेति चेन्नित् यन्तुतस्तु तुल्ययोगि-
तादीनां श्रेयाद्व्यस्य लब्धवद्विषयव्याप्तिविधिलक्षणे श्रेयमेव प्रादुर्भवेन यन्तु-
विधावित्याह प्रयानतया श्रेयमेव व्यपदेशो युज्यते, एतन्मतेऽपि कीदृशम् ।
"पाण्डुः कुन्तीपुत्रो जिते" इति निबन्धः । यन्मन्त्रावपत्तुं उक्तं "उक्ता यन्मन्-
त्रावपत्तुं उक्ता यन्मन्त्रावपत्तुं न" इति चक्षणात् ॥ ५१ ॥

विचित्रदोषस्य दिवं गतस्य

पितुः स राज्यं प्रतिपद्य वाल्मे ।

पुरोमयोध्यां धृतराष्ट्रभट्टा

सहस्रिगोभां सुखमध्यवास ॥ ५१ ॥

मातुरिति । अग्रे दशरथः प्रजायां रज्जने सम्यक्पालनेन वसतोपये
इत्यभावात् निपुणत्वात् अजस्रः अजनामकस्य स्वपितृमनसः प्रसोदं इदं चक्रे
कृतवान्, किम्भूतः इन्दुमत्याः इन्दुमती नाम्ना मातुः श्रियं शोभां सन्दधत्
सम्यग्धारयन् मातुरिवाङ्गसौष्ठवं धारयन्वित्यर्थः, अतएव द्वाध्यः धन्यः ५
“अन्धोमादृमस्यः पुमान्” इत्यादिनामुद्धितवचनात् । उपमनोति उपपङ्क्तौ-
नेत्यमशेयाः श्रियं सन्दधन् अरत्काष्ठ इव, यथा नक्षत्रशेखाः श्रियं धारयन्
अरत्काष्ठः प्राप्नोमवति तथेत्यर्थः ।

पक्षे असौ पाठः प्रजारज्जनइत्यभावात् अजस्रं तद्व्यसोमनसः प्रसोदं चक्रे
अस्मान्निमित्तप्रजारक्षणेन अस्माकं तोमयासाक्षित्यर्थः, किम्भूतः मातुरभिकायाः
श्रियं धारयन्शोभां सन्दधन् धारयन् अस्मिकां किल व्यासमभिसरन्ती नयेन
पाण्डुवर्णा जाता अतस्तद्वस्त्रायां तस्यासुखकोऽयमपि पाण्डुर्जातः, तथा
द्वाध्यः सर्वेषां प्रशंसनीयः । उपमनोति इन्दुमत्याः सचमूया उपपङ्क्तौ-
श्रियं सन्दधन् अरत्काष्ठ इव । उपमेयं श्रोती । “तां भीतां पाण्डुसङ्क्रान्तां
विचरन्तीं प्रेक्ष्य भारत । व्यासः सत्यवतोपमदं वचनमब्रवीत् । यस्मात्
पाण्डुत्वमायना विरूपं प्रेक्ष्य मामिह । तज्जादेव सुतस्य वै पाण्डुरेव
भविष्यति” इति महाभारतम् । “अजस्रानि हरे दिव्यां रघुभि र्वैद्यसि खरे”
इति वैमचन्द्रः ३१० ।

विचिरेति । स दशरथः दिवं गतस्य इन्दुमतीविरक्षेण सरोरं विहाय
अङ्गुलीकं प्राप्तस्य पितृजनकस्य अजस्रं राज्यं वाल्मे प्रतिपद्य प्राप्य अशेषां
दानं पुरीं सुखं यथा तथा अभ्यवासं विचिहितवान् । वसतिस्थानाच्छा-
इत्याधारस्य कर्मत्वम् । किम्भूतस्य विचित्रमाद्ययस्यं शीर्षं यत् यत् स
तथा तथा, पुरीं किम्भूतां धृतम् अकृतं निहितं राष्ट्रं राज्यञ्च महं मह्यं

वाचस्पेतिवारासकामुक्तता येन ज्ञता विदितः
 आभारवचनवृत्तितोरगपतिप्रारब्धनानाधिसा ।
 पूर्वोर्वीपतिकस्थिताभयवस्तुदिकपालवर्ण निजा
 माज्ञां स्थापयता त्रिलोकवलयैर्दोर्मखलं मण्डितम्

॥ ५२ ॥

यथा तादृशीं राजधानीरूपमित्यर्थः । तथा वसिष्ठोनां वसिष्ठिः
 सम्पादितश्रियम् ।

एष पाण्डुरदिव गतस्य विचित्रवीर्यस्य विचित्रवीर्यनामकस्य पितुः
 क्षेत्रधारास्य दास्ये पतिपत्न्य सवसिष्ठोनां वसिष्ठोतिष्ठद्वज्रतप्तोमया सप्त
 वर्तमानां वसिष्ठपदविभ्रतां वसिष्ठानां पुरीं सुखमधुवत्स, किम्भूताम् पयोधाम्
 कन्धैरवोचनीयां, यथा वसिष्ठसाला मोक्षा योधनीयाः प्रलभो यत्न तादृशीं
 प्रलभद्विजानित्यर्थः । तथा वृत्तराजः पाण्डुरोर्वीर्यधाता तेन भद्रां कुञ्जसिनीम् ।
 सवसिष्ठोनामिति वसिष्ठनामकः वसिष्ठं पोरथ आसीत् येन स्वमाया वसिष्ठा-
 पुरं आपतितं तेन ज्ञतया ज्ञोमया सप्त वर्तमानामिति वा ॥ ॥

वसिष्ठेयस्य दासपि द्योक्तयेन त्रिभिर्नष्टि

दास्येति । येन द्वावरयेन एष पाण्डुना च त्रिलोकवलयैः पाण्डुसन्-
 तत्यन्वेन त्रिभुवनमखलेरथ च मलयकर्मिस्त्रिलोकैर्दोर्मखलं पाण्डुकाया
 मखिलं भूषितम् अन्योऽपि वस्येन दोर्मखलं मखयति, किम्भूतम् पाण्डु-
 येना प्रपक्त्या करासं द्युतं भोवत् वा यत् कालं चतुष्टयिर्नष्टं
 धारयतीति तादृजेन ज्ञता विदितः प्रलभं ज्ञता वाचस्पता ज्ञतयेन ज्ञाताः
 पृथिव्या कः प्रलभतोभारः सुखं तस्य ज्ञेयापनयेन वृत्तितः सुखोदयात्
 कालोद्य सरगपतिः शिवनामनेन प्रारब्धः प्रसूता नाना अवलोकितार्थ-
 चक्षुकारा आश्रितोयस्य च तथा तेन तथा पूर्वं अपूर्वपुण्या ये कर्तृपतयो
 राजानस्यैः वसिष्ठतम् अनुग्रहेण दत्तम् अत्रयं वैभवं च चतुर्दिक्पाला
 वन्द्यद्वयस्येति वन्द्यः तादृशीं तान् वर्जयित्वा निजां माज्ञां स्थापयता

विशिष्टस्य प्रतिनृपकुलं राजसूयस्य लोके

तेनात्मानं निवतविषयं कुर्वता तेजसश्च ।

पादन्यासः शिरसि रचितः सर्वपृष्ठीधराणां

ऊर्ध्वस्थायापयमसुगमे धर्मभासा च तुल्यम् ॥ ५३ ॥

निवेद्यता यदा पूर्वोर्वीपतिक्रियतामथेति चतुर्दिग्धाङ्गानां विशेषणम्,
इन्द्रादिव्यधि निचात्राद्यापमे तथा सामर्थ्यमासीत् किन्तु प्राचीनैश्चान्न
कृतमिति मन्वा दीर्घाणि च कृतमिति भावः । कर्त्तितुल्योक्तवसथे इति
उक्तमन्तः पाठः, तत्र त्रिलोकवज्रयै निजामाद्यां स्थापयतीत्यन्वयः, दीर्घस्त-
मित्यत्र भूमस्तकमिति कर्त्तितु पाठः । यत्र इवोरपि पाङ्कदशरथयोः
प्रकारविकृतयश्च एकधर्माभि सन्त्यन्तास्तुल्यगिहतालङ्कारः । किञ्चाक्षौकिक-
जातवन्मातृदातालङ्कारादपि “सोऽर्थातिप्रयस्यसिचवन्तोदासमुच्यते” इति
उक्तवात् । “कराद्या दन्तुरे तुष्टे भाष्ये चाभिधेयवत्” इति नेहिनो ॥ ५२ ॥

विशिष्टोक्तिः । तेन राज्ञा दशरथेन पाङ्कना च तथा धर्मभासा च
सूर्यस्य च तुल्यं युगपत् सर्वेषां पृष्ठीधराणां राज्ञाम् यद्य च पर्यतानां शिरसि
मस्तके यद्य च त्रिवरे पादन्यासद्वारक्षार्पणम् यद्य च किरणपातः रचितः कृतः
तुल्यं समानमिति का यथा सूर्यस्य सर्वं पर्यताः क्रमेण किरणपातनाक्रमणे
तथा सर्वे नृपास्तत्र क्रमेण जिह्वाद्वार्षः, शिरसि किञ्चूते क्रमस्य राजचिह्नमूत
वितातपत्रस्य यद्य च चाकरकनामकं वा क्वायां तस्या अपवर्गमेवाभावेन
सुवर्णे प्रसक्ते ऋट्वाति पादनपयितुं साम्ये इत्यर्थः, तेन किञ्चूतेन लोके नृपकुलं
राजसूयं प्रति विशिष्टस्य चत्वेरावोधितस्य राजसूयस्य राधेतिशब्दवाच्य-
त्वत्वा, तथा तेजसस्य चान्नप्रतापस्य च निवतविषयम् चरितोयाच्यम् आत्मानं
कुर्वता चत्वात् नृपतान् धराजयेन चतुराङ्गान् कृत्वा तेषां राजसूयवत्त्वं
चान्नं तेजस्य चान्नप्रतापयतीत्यर्थः स सत्वाङ्गसोऽदिति भावः, सूर्यस्यार्पि विशेष-
विश्वं सत्त्ववति तज्जाहं नन् पाप्मि चतुर्पदेभ्योऽसत्त्वाङ्गीहृत्त्वमिति यथाः
पक्षितः सौवो कुलं समूचे प्रति विशिष्टस्य लोकादिभिर्बोधितस्य राजसूयस्य
राजस्ये चात्त्या प्रकाशते इति व्युत्पत्त्या चतुर्पदकस्य राधेतिशब्दस्य तथा

करग्रहात् कोमलकैकयेन्द्र

भुवोर्गुरुश्रीर्विशसत्सुमित्रः ।

पृथावरोधः समरं जितारि

गौसाहिमाद्रौश्वरतां स लेभे ॥ ५४ ॥

तत्रसप्तशतकौशे निवसतिपश्यन् चन्द्रनिवापिरेतन् आत्मानं कुर्वता चन्द्र
भायः, चन्द्रोऽपि केवलं जलमयो न सतः आत्मिभाम् नापि कोनिकराजस्य-
दास्यत्वं किन्तु सूर्यकिरकसम्पर्कादेव तादृशोभवति, यतः सूर्येण चन्द्रस्य
राजस्यत्वात्तस्यैव तेजस्त्वित्येव कारणमिति । तत्रापि विद्यासम्पत्तिरपिः
“तरन्निगिरस्य सङ्गादेव प्रोयपयिच्छोऽस्मिन्नरदिशि भद्रमस्मिन्नाभिःकामिः” इति ।
तद्विरदिशि वासाकुलसङ्गातस्यप्रोष्ठरव निवसूक्तिःकामवेवातपन्न” इति ।
अतः प्रसूताप्रसूतयोरेकचर्माभिसम्बन्धाद्वैपकात्कारणः । “राजा कलाहो
यतिवे नृपे” इत्यनरः, “पादोन्मूलोऽन्योऽप्योऽपि नृपः प्रत्यस्य पर्यत” इति
हेमचन्द्रः । “श्विरः प्रधाने सेनासे प्रियरे नलकैःपि च” इति मेदिनी । अन्त-
काशास्तम् ॥ ५३ ॥

करग्रहादिति । स द्धरस्य आहिमाद्रौश्वरतां विवाहवर्त्मनः
देवस्याभिव्यं लेभे प्राप्तवान्, स किञ्चूतः कोमलकैकयो देवमिषी
तयोरिन्द्रो राजानो कोमलहाभिपतिः केकवाभिपतिःकेकवः ताभ्यां
भूदत्यतिर्ययोः ताभ्यां जयतः इति वा तयोः कोमलकैकयोःसिद्धौ
करग्रहात् पार्श्वग्रहात् विवाहात् कुर्वी कोः प्रोना यस्य सः तथा, किञ्चूतौ
प्रोमभाना सुमित्रा तत्राभययो यस्य सः द्धरस्यस्य कपुपत्तौकवेऽपि कोमलस्य-
कैकयोःसुमित्रा इति तिसृष्व प्रधानादेव्यः जिता इति भावः, किञ्चूतः कुर्वी
नक्षत्र्यपि समरे युद्धे करोधः प्रमुनिरवारकोः अतिरिजिता करको वैकः
तत्र गौसा आत्मपदायां रक्षिता ।

यस्य पृथा कुर्वो करोधः पश्यो यस्य तादृशः स पादोन्मूलोऽन्योऽपि
मङ्गाभिपदमयावाः क्षामिन्व” इति प्रकियो हेने कुम्भाकपुरतीर्षि मङ्गा-
मपि प्रकयवान् बहुवेकैः । एतेनास्य दक्षिणम् अभिसत्तः किञ्चूतः

ततः प्रजानां परिपालनेन
 कृतात्मकृत्यः क्षितिपः कदाचित् ।
 प्रियानुयातो मृगवानुरोधात्
 सखीधनश्रोः प्रयस्यो वनान्तम् ॥ ५५ ॥
 यावानुविह्वरिचोरसितोलुपानां
 कोलावलीदलितबालकशेरुकायाम् ।

कीदृशकैवलीदुसुगोः कीदृशाचिद्वैजयाचिदुसुगोः करग्रहात् राजशास्त्रमास-
 वधकात् शुभो श्रीः सम्पत्तिर्वैज सः तथा, विलसन्ति सुमित्राणि श्रीमन्-
 वान्मवावध सः तथा, सनरे जिता सरयोधिग सः तथा, गोप्ता रक्षिता ।
 श्रेयतुष्टवलीनितयोः संहरः ॥ ५५ ॥

तत्तरति । ततोऽनन्तरं क्षितिपौ दृश्यः कदाचित् प्राङ्मुखः राज्ञी
 प्रियैः सहानुयातः कृतात्मकृत्यः सन् मृगवानुरोधात् प्रत्यक्षिवाचपरीचार्थं
 वनमा कर्तुं वनान्तं जलसमीपं सरयूतीरमित्यर्थः प्रयस्यो गतवान्, किन्तु तः
 यौधमन्त्रिणा सह वर्तमानः यौधमन्त्रित्वापह्नात्कृत्यार्थं वनान्तं गतः ।
 तर्हि किं मृगवादिभ्यस्तनासक्तोऽयमासीदित्याशङ्क्याह । पुनः किन्तु तः ।
 प्रजानां परिपालनेन कर्मप्रचक्षीक कृतमात्मनः कृत्यं वर्तमानं सः प्रजापरि-
 पालन एव तस्यावलिगतीत्, मृगयायास्तु कदाचित् प्राङ्मुखित्वात् ।

यथै क्षितिपः पाण्डुः कदाचित् कर्णक्षितिपः समये प्रियाणां कुन्तीनाङ्गी-
 भावतुवातः सन् वनानां वानवानां प्रयस्यो जगत् सर्वं पूर्ववत् । दृश्य-
 पक्षेऽपि वनानां वानवानामिति वैचित्र्यापह्ने, रामायणे जलसमीपमनन-
 कोदामिधानात् तथा च “ततः प्राङ्मुखोऽग्रे गतः कामविपश्चिनी”
 इत्युपक्रमे “तज्जिह्वतिष्ठति काशे धनुष्यानिधुनानुधौ । न्यायानकृतचक्रवर्तः
 सरयूधनानां जलोत्थः । निषासि मर्दिनं राज्ञी गर्भं धावन्तं वनम् । अन्ध-
 कापयं किञ्चिद्विचित्रं विलसितं शिरः” इत्यादिश्लोकाकार्थे दृश्यवचनावयम् । “वर्ग-
 चक्षिवाचकशेखरम्” इत्यन्तरः ॥ ५५ ॥

हस्तावलोक्ययितपक्षपक्षकोनां

राजाभवदनभुवासुपकसुवर्णो ॥ ५६ ॥

महोपाध्यायैर्षरहदुतनिमित्तवरचुषदोव्यसरचु

अथाघोषचक्रवर्णनं रवचक्रितश्च समाप्तम् ।

खड्गव्यासूनखड्गं तुमुलकलकंसमानापूर्वखड्गुर्न

भक्तध्वलाष्टभक्तं वनभुवि मृगयाकर्म तेन.प्रतीने ॥

11 49 00

अपेति । रात्रौ दृश्यः वनमुखां सरयूधनोपममञ्जरीनाम् इव कच्छ-
वर्ती निकटवर्ती चमवत्, सिन्धुतामां शरैर्वर्ती रन्ध्रिवाणिः कृताशुचमवाणि-
रन्ध्रिवाणिः रक्षिताणि मक्षिताणि चक्षुषाणि मृगविशेषा वन ताक्षका ताक्षां
तथा कोलावल्या वनवरदङ्गुलेन रक्षिताणि मक्षिताणि वासाणि शीघ्रवाणि
करीववाणि सुखाविशेषा वन ताक्षका ताक्षां, तथा हन्तावर्ती रन्ध्रिनिष्का-
यिताः पातित्ता भक्षिता वा यज्ञवा वाक्ता तादृशः शङ्खोत्थविशेषा वन
ताक्षका ताक्षां ।

यस्यैवासाय पराश्वर्यमनुभुवं श्रुतश्रुतपर्यंतमसौपस्यमनसोनाम् उच्यते
नसौ चमवत् चमवत् सर्वं पूर्ववत् । त्वमिह श्रुतमनुभुवं यत्ते निति निश्चि-
न्निवः प्रवृत्त्येत पश्येति कथितं पाठः ततः पश्येति श्रुतमनुभुवं । यदुक्त-
मिति काव्यतम् ॥ ५६ ॥

[illegible]

एवं स तेनानुदिनं वनेषु

निवेद्यमाख्यो मृगवाविहारः ।

समौरधोत्सेषा ब्रूयात्सु मावं

समाह्वयितां नृपतेर्जहार ॥ ५८ ॥

सिंहा रथेन चरितम् अदिनं तदा भयं विनष्टं मातङ्गयुक्तं वसिष्ठं यत्न
तत् तदा अत्रेव चरित्वा भावूनान्निवाः अत्रा गच्छकायत्न तत् तदा,
तुष्टुमिन् वसुलोभितम् कस्यचिन् कोणाचरितम् आन्ते एकदेशे मृगयन्तः श्रमदा-
नानाः ब्रह्मणाः एषिचोयत्न तत्, तथा मङ्गेन श्रमविशेषेन भ्रष्टा मच्छमडा-
भाङ्गकायत्न तत् । ब्रह्मणाकोर्षश्चिन्नादि प्रतर्ने इतिक्रियाविशेषम् वा ।
स्वामिन्विषेतादुष्टमयाचरन् नानुवृत्तम् । “निपाने मदिनं रात्रौ गजं
वाभ्यावर्तं यजम् । अथवा द्वादशं विचित्रिचरितम्” इति वायव्यो-
क्तोक्तैः । “ब्रह्मः यत्ने शिवान्ते वन्याकोलकान्मृगम् । यादोऽस्मिन्मृगोर्द्ध्वं”
इति चेन्नमः । “सिंहः ककीरवः” इति त्रिकाश्रमेव । “रुद्रसारव-
चकुरमुत्तररोचिना” इति ‘तरचुलु’ वगादयं इति ‘गच्छके’ खड्गविनो’
इति ‘अष्टाश्रमजगुकाः’ इति आनरः । अथवाऽत्र ॥ ५८ ॥

एवमिति । एवमित्यम् अनुदिनं प्रतिदिनं वनेषु तेन दृश्यतेन एषे
वसन्त्या न निवेद्यमाख्यः आभिनिविष्टं क्रियमाणः स निवसन्तो नृपया-
विहारः नृपतेरासीत्प्रत्येककर्मणा समाह्वयितां स्वात्ममात्यादि चित्तनं जहार
ब्रूयान् नृपयाव्यवसायतया तेन रात्र्याह्वयितृपयं न ज्ञतमित्यर्थः, उप-
निमोति, अथ, यदै समौरधस्य वायोदस्येक सङ्कोमावमिव यथा प्रपञ्च-
वाच्यं योर्षा चरति मज्जयति तथेत्यर्थः । नृपतेर्दृश्यतेन पाशोर्वेति
व्याख्यानं न सत्यम् अप्रवाच्यत निवेद्यमाख्यकर्मतया द्वितीयाश्रमतत्त्वस्यो-
क्तं ब्रह्मणिक्रियाव्यवसायेन चित्तमन्तरात्पदोपस्थाप्यमाह्वयितव्यम्, नहि
तेन सुखमायत्नम् ईषदृश्य सुखं जगदतोत्थादि केनापि प्रचुच्यते, अतएवात्तं
अप्राप्तमाविष्टम् वाच्यते, इति । यथा तेनेति पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । उपविष्टं
क्रीडति । “आत्ममातङ्गमृगोक्तापुर्णवसानि च, रात्र्याह्वयिता” इत्यनरः ॥ ५८ ॥

सं गाढबुद्धिसमसोपकण्ठे

विवर्तमानं गतभौरभौकम् ।

मत्वा सृगं मार्गचलक्षभूत

मनश्चलमानसृषिं चकार ॥ ५६ ॥

सहति । गाढबुद्धिः परित्यक्तबुद्धिरपि गतभौर्वीर्याभिर्भयः स एव स-
उपकण्ठे विवर्तमानं समीपे खित्वा कुम्भनापुरवन्तम् भनीकं मित्रं कम्
अभिधात् अविनाशप्रसङ्गरहितम् अनन्तकालम् चयनका प्राज्ञव्यवहृतिं
केन्द्रोऽयं तपसि स्थितस्तथाप्योक्तोर्वेष्टमित्यर्थः अस्मिन् प्रवर्धितमर्थं तमसा
नेष्टान्धकारेण नृपं चक्षिभं मत्वा लिङ्गित्य मार्गचलक्षभूतं प्रत्यं चकार,
कुम्भपुरवन्तं मत्वा गच्छोऽयं समर्थं नृपं पिबतीति मत्वा प्रवर्धयेत्ति वाचीन
विश्वारोहः । तत्राप्यन्धालसामान्यम् । 'तत्रार्द्धराजसृषिं बुद्धिः कलि-
सुवार्धितः । पिपासार्धितयोः पिप्तोर्ध्वमानेतुमुपतः । अपूरयन्ती कुम्भं'
तदा प्रवर्धयेत्तमसा । गजः पिबति पानीयमिति मत्वा नृपमिति ।
वाचं भक्षुमि मत्वा च प्रवर्धयेत्तमसापिपम्' इति । 'नमः पञ्चापकपेदे तुरङ्गे च
मत्तकुले' इति विश्वः । अस्मिन् पथे तमसोपकण्ठे इत्यत्र तमसाया मदी-
विशेषक उपकण्ठे समीपे इति केवाक्षिप्राख्यातं मित्वं 'सरसूतमनी मदीम्'
इति वाक्योक्तौः सरसूतोरणं तत्रानर्जनकोपित्यात् सरसूतमसवीजं
नस्तुतीयेदात् ।

पथे तमसा मोक्षेन गाढबुद्धिराज्ञानमतिः चतएव मत्तभीर्मिषिषेऽपि
कामावस्यपशुमारणे निर्भयः स पाकः उपकण्ठे विवर्तमानं तितन्त्रम् चक्षीकं
मनश्चक्षिभं खित्वा नृगरूपं दृष्ट्वा कामावस्यम् प्रवर्धयन्तान् मासि
चलन्तम् प्राज्ञवीर्यकात् तादृशं प्राज्ञवनेऽभिमर्शः कर्म तपश्चित्तमर्थं
नृपं चरित्वं मत्वा मार्गचलक्षभूतं चकार, नमस्तेन रमसाय कलिमुनि-
तकम् वाचीन विश्वारोहः । तत्राप्यन्धालसम्, 'राजां पाकसूतं चक्षीकं
मनश्चक्षिभेति । परन् वीजमनर्कं दर्शं भक्षम् वापम् । तमसाय मदीं

तपस्विनश्चन्द्रतमोः श्रदेव

विभिन्नमूर्तेर्जनकान्महादेः ।

शायं सुतापायनिबद्धस्थं

प्रियानुवृत्तौ कुम्भलोऽप्यवाप ॥ ६० ॥

तत्र चन्द्रपुङ्खेः सुपत्निभिः । निर्भिन्नेः श्रदेवोऽपि पाण्डुः प्रहभिराशुनेः ।
अथ राजन् महातिशयाः कश्चिदुपलक्ष्योभयः । मार्यया हृष्टं तैजसी नमस्कृत्य
उत्कृतः । अस्तस्य तदा जन्मा नासुपौरीषवन् गिरम् । अस्मिन् पतिती-
क्ष्णौ विषयायाकुलैर्भिद्यः" इति (भाट्टपर्यम्, १०८ अन्वयः) । "अलोकाः
आसुके मूरे निर्भिन्ने त्रिषु ना कवी" इति मेदिनी ॥ ■ ■ ■

तपस्विन इति । प्रिया हृषा या अनुवृत्तिरनुमयस्तत्र कुम्भलोऽपि
विष्णुलोऽपि अथराजमार्चनार्थं प्रतितरामनुमयं कुम्भलोऽर्थः श्रदेवः श्रदेव
नामैव विभिन्ना विहारिता भूर्तिस्तत्पुत्रेण तादृशस्य तपस्विनस्याप्यस्य तस्य
जनकात् पितृवत्पुत्रैः सकाशात् शायम् अवाप प्राप्तवान्, शायं कोट्यं
सुतापायनिबद्धस्थं सुतस्य पुत्रस्य अपादिनं पितृवैव निबद्धीनियतीश्वर्यैव
तादृशं त्वमपि सुतविद्योनिनं अहमिव नियतं अत्वं प्राप्तासीत्वेवंऽप्यतिशयैः,
जनकात् किञ्च तात् अवापनीः रक्षःशितमूर्तिः तस्या महादेः पुत्रमरक्षकत्वात्
अहम् आधिमानकत्वात् यस्य तादृशान् अयमर्थः श्रदेवविभक्तमूर्तिं तपस्विनं
परित्यज्य तदुत्था तत्पितरं अन्वसुनिमुपगत्य प्रियासुं तं जलेन सन्तर्प्य शायम्
आसुकरितस्तम्भान् तान् सुतातिष्ठः शायं कुम्भलोऽपि अहमिव सुतविद्योनिनं
हृदयेन अस्मिन्वीति शायं श्रदेवाय हस्तवान् इति ।

यथै कुम्भलोऽपि कार्वाकावधिमेवलोऽपि पाण्डुर्दृष्टवन्नात् सुतापाय
जीवनतापायः प्रतिपीडार्थं तपस्विनः शायम् अवाप, शायं कोट्यं, प्रियानुवृत्तौ
कुम्भोऽर्थः प्रियानुवृत्तौ विषयकत्वं नियतमरक्षकत्वं, किञ्च तात् तदधिकः
अवापनीकं अहमैवावच्छेदकात्, तस्या श्रदेव विभिन्नमूर्तिः, तस्या महादेव-
कुम्भलोऽप्यनुवृत्तौ जनकात् सन्नाहत्वात् ॥ ६० ॥

विषदुर्मस्य शङ्खमाहवस्य

फलं स वक्ष्या सङ्घसा निहतः ।

कामोपभोषेदु वरास्तुखमा

निनाय कालं विरयत्वदुःखी ॥ ६१ ॥

असन्ततेः सन्ति कुतः सुखस्यै-

त्वस्यै विचिन्त्य प्रतिपन्नमन्तुः ।

यमं खरादैर्निहतः सुतार्यै

राजा सुरप्रार्थनतत्परोऽभूत् ॥ ६२ ॥

विधेति । निरयत्वेन अहत्याभावेन दुःखी विद्वान्मनः स इन्द्रस्यः
आत्मनोऽपभोषेदु पराङ्मुखाया निहतमनाः कम् कालं
निनाय निरपायदुःखिताया विषयसमवृत्त्यवधारो कृत्य आहविक-
कारोत्कर्षः । विद्वत्तः उक्त्या कृत्या अहमन्त्रकस्य यवयः इव सन्ततवत्स्य
विद्वत्तस्य विषयकस्य यवम् यमिन्द्रस्य कर्म अन्तः निहतः, अमयाव्याकरणम्
पराङ्मुखः ।

यस्य कामोऽपभोषेदु कामोऽपभोषेदु कर्माणि च प्रापयन्त्या कदाचु-
त्कारम्, अतएव निरयत्वेनाहमन्त्रकस्य भावेन दुःखी स प्राक्तः कालं विनाशः
अभूत् अर्थे पूर्वपत् ॥ ॥ ॥

अहमन्त्रकस्य । अहमन्त्रकस्य अमस्य इत्यादि च कुतः सुखस्यै अर्थः
अवर्णितः । “नानुसन्धयन् शोषोऽस्ति कुतरेवा अयातनी” इत्यादि अहमन्-
त्रकस्य, यस्य अहमन्त्रे विचिन्त्य प्रतिपन्नो विचिन्त्यो यन्मुपेक्षी त्वस्यै शोषी वा विप-
तादुपेक्षी इन्द्रस्यः आदरैः आत्मनोऽपभोषेदु शोषमाहविकः अर्थे कम् निहतः
अहमन्त्रकः कम् कुतार्यै इत्यादिनाय इत्यादी इत्यादी आदरैः अहमन्त्रे तावत्
अहमन्त्रोऽभूत् । कुतार्यै इत्यादिनाय इत्यादी आदरैः ।

यस्य अहमन्त्रकस्य अहमन्त्रोऽपभोषेदु कामोऽपभोषेदु कर्माणि च प्रापयन्त्या कदाचु-

एतस्मिन् सति समये विपक्षभीताः
 चौराब्धेष्टभुवनैव शक्रमुखाः ।
 गौराणां कृतनतिसूक्तदक्षिणाब्धे
 लोकानामुद्धितमुपप्लवं शशंसुः ॥ ६३ ॥
 सन्दिग्धं त्रिदशगणं यथानुरूपं
 तेजोऽग्नेर्भुवि जननाय तत्र तत्र ।
 देव्यारिस्तदनु तमोनुदोऽन्ववाये
 सौरशैरवतरितुं चतुर्भिरैक्यत् ॥ ६४ ॥

पाण्डूणां शक्रं सुरार्थां पर्मादोनां प्राच्येनां आह्वाने तत्परोऽसूतं पूर्वे कुन्त्या
 त्रिचितेन दुर्वासोपदिष्टेन जनेन पर्मादोनाकारितवानित्यर्थः । विविक्तानां
 यथावत् । “ननुर्देवे कतो कुचि” इति शैलकण्डः ॥ ६२ ॥

एतस्मिन् सति समये सति वर्तमाने सति शोमनी वा विपक्षेभ्यो रावणादिभ्यः
 यथैवं केषादिभ्यो भीताः शक्रमुखा शक्रप्रधाना गौराणां देवाः चौराब्धेः
 चौरसमुद्रजं तटसुखं तीरप्रदेशम् एव आगत्य कृता नतयः प्रवृत्ताः
 दूतवः सुतयश्च यैसादृशाः सन्तः, त्रीणि जगन्मर्त्यपातालरूपाणि भूतानि
 ज्ञानानि यत्र तत्रे त्रिधाये सर्वव्यापकाय विद्यते उद्धितं रावणादिभ्यो यथै
 वंसादिभ्यो उत्पन्नं लोकानां जनानाम् उपप्लवं उपप्लवं शशंसुर्भिर्यथा-
 नाहुः । निषाब्धे इति यद्विप्रेत्येत्यादिना चतुर्थी । “याम् दम्यो यथै देवै
 र्जाने जगज्जनाययोः” इति शैलकण्डः । प्रवर्तन्तीत्यमिदं, “यो यो गच्छि-
 हवतिः प्रवर्तन्तीयम्” इति अथवात् ॥ ६३ ॥

सन्दिग्धेति । तदनु तत्पश्चात् देवानां लोकोपप्लवज्जनायनमित्यर्थः,
 देव्यारिभिश्च, तेजोऽग्नेर्लोकोमानेः यथानुरूपं यथायोग्यं भुवि पृथिव्यां तत्र
 तत्र विविक्तादौ जननाय कुचोपाधिकेन जलवहितेन त्रिदशगणैर्देवैर्जगत्

ततो मुनिव्याहृतमन्त्रयुक्ता

तदीयपत्नीपरिचर्या च ।

भक्त्योपसत्त्वा च नृपस्य जज्ञे

पिण्डोपलब्धिर्विबुधप्रसादात् ॥ ६५ ॥

सन्दिग्धः स्वयं तसोऽनुदः सूर्योऽयं पञ्चरात्रे वंशे दक्षरथद्वये चतुर्भिः स्त्रैः स्वकीये-
रक्षैर्भ्रातृभिः रामसख्यसम्भरतश्चमृत्तुर्गुणैरिच्छ्यः, चवतरितुम् चवतीर्णो भवितुम्
ऐक्यत्, वृत्तमपि भद्रीयसाहाय्यार्थम् आचक्ष्वानरादिकपेक्षं पृथिव्यामनन्तरमेति
देवानादिषु स्वयं रामादिकपेक्षं वृत्तं वंशेऽवतरितुमिच्छति यो त्वर्कः ।

यथे तदनु देव्यारिर्भवि तत्र तत्र कुन्वाहो यथाभूत्तुर्गुणैः त्वीर्णैः बुधिति-
रादिकपेक्षमनाय त्रिदशगणं धर्मादिदेवानादिषु स्वयं तसोऽनुदः सूर्योऽयं पञ्चरात्रे
चतुर्भिः स्त्रैः प्रयुक्तानि चतुर्गुणैः यथाभूत्तुर्गुणैः चवतरितुम् ऐक्यत् ।
प्रयुक्तानि चतुर्गुणैः यथाभूत्तुर्गुणैः चतुर्भिः स्त्रैः आचक्ष्वानरादिकपेक्षं
“वन्द्यानां कर्तव्यमोऽनुदः” इत्यमरः । पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं मुनिना अथवाहो यथाभूत्तुर्गुणैः त्वीर्णैः
पुनरिष्टविधियुक्ताः तेषां वृत्तया प्रयोगेण तया तदीयपत्नीनां दक्षरथकीर्णैः
कीर्णवादीनां वा परिचर्या देवानां मुनिनां सेवा तया च, तया भक्त्योपसत्त्वा
भक्तिपूर्विकया तदीकनिरुद्धया च, विबुधानां देवानां प्रसादान् नृपस्य दक्षरथस्य
पिण्डोपलब्धिः पुनोपपत्त्या पिण्डाभिलष्यो यथे चरता । तदीयपत्नी आचक्ष्वान-
रादिकपेक्षं यथाभूत्तुर्गुणैः त्वीर्णैः यथाभूत्तुर्गुणैः चवतरितुम् ऐक्यत् ।

यथे ततोऽनृपस्य पाण्डोर्विबुधानां धर्मादीनां प्रसादात् येनचपुनोपपत्त्या
पिण्डोपलब्धिर्विबुधैः, कथंवाह मुनिना वृत्तं यथाभूत्तुर्गुणैः त्वीर्णैः यथाभूत्तुर्गुणैः
देवानां मुनिनां सेवा तया च, तया भक्त्योपसत्त्वा भक्तिपूर्विकया तदीकनिरुद्धया च,
विबुधानां देवानां प्रसादान् नृपस्य दक्षरथस्य पिण्डोपलब्धिः पुनोपपत्त्या
पिण्डाभिलष्यो यथाभूत्तुर्गुणैः त्वीर्णैः यथाभूत्तुर्गुणैः चवतरितुम् ऐक्यत् ।

स्फुरद्व्यग्रहवितताब्जबान्धवं
सुवमान्तराद्यधिगतो जहोपतिः ।

चतुरोऽपि पञ्चसुखभासुरग्रिव

सनयानवाप हरिद्वसतेजसः ॥ ६६ ॥

नामानजयः पुत्राभाताः, तद्वत् माह्वः च तदेव भवितावाकारितौ । ततश्च
तत्रा अपि हो धृतो बहुसकहदेवनाम्नो भाताभिर्यः ॥ ६५ ॥

उक्तमर्थं व्याख्येयं अहंरिति । अत्राभ्युपगम्य भवोपतिर्द्वयः अन्धं
प्रतिदिनं कुरुतां, तवःप्रभांवाहोवसानेन अयच्छेद्यं हृदिना विगतमपि
विहितमपि सनयान्तरादि बन्धनान् यत्रविशेषमभितरद्वानौत्यर्थः अभिनतः
महः इन् चतुरोऽपि च विषयमेव चतुःसंख्यानमपि तत्रयान् राजद्वयस्य-
भरतस्यसुखपात् पुत्रावनाप प्राप्तवान्, विष्णूनां पञ्चसुखः शिवः शिवो वा
तत्राह्वरा होतिश्रीवा श्रीर्वा तादृशान्, तथा हरिरिन्द्रः इवो भविष्यो
च व तो वेति इन्द्रः तेजोवसुच तेजः कान्तिदेवोवसिनः हरिद्वसतेजसि
तेजसो देवां तादृशान् इन्द्रवद्वसतः अश्विनीकुमारवत् कान्तिवसतेजसः ।
तथा विद्युता सुखेन भासुरा श्रीर्वा तानित्यपि ।

अथे नमाम्बं चान्तरादि वनमन्त्राणि अधिनतः च जहोपतिः अन्धः
चतुरोऽपि सुखेनपञ्चसुखसुखरतन्वाधारनिपुणः सवपि प्रायवन्तात् तद्वत्तन्वा
अन्वा हरिद्वसादां भर्तव्यमिन्द्राश्विनीकुमाराणां तेजसो वीर्यात् इन्द्र तवयान्
कुचिद्विषयोन् चपाप, आसोरचीत्याद्वनचान्त्राभावात् भर्तव्यं विद्येतेन
वेत्तवान् पञ्चपुत्रान् प्राप्तवानित्यर्थः । विष्णूनां चान्तरादि, कुरुपञ्चस्य
अश्विनेन वन तादृशानि वाणि अह्नादि पर्यन्तविश्वरादि विस्तारानि
विद्युतादि, विष्णूनां तवयान् सुखेन माह्वरा श्रीर्वा तान् ब्रह्मसुखराजिनं
इत्यर्थः । हरिद्वसेति हरिद्वसेन एवविषयवात् तावद्विद्येतेनइन्द्रा भर्त-
वाकिन्द्राश्वनीनिवीर्ये, यद्यपि हरिद्वस्यैव अन्वाभर्तव्यत्वात् न तु तत्रादि
अन्वभर्तव्यत्वादिपञ्चसुखत्वात् यन्वाचक्याहा तत्र अन्वितुं अश्विनी
अन्तराद्वनचान्त्रादिपरिकल्पनादिभिर्देहादर्थैः । विष्णूनीनविषयविश्वरादि-

कृतार्थतां कौटुम्भो बहुवक्त्र
 वदेनमाश्रित्यसुखमूर्तिः ।
 देवः स्वयं धर्ममयः सिद्धेरे
 सदानुग्रहा गुरुभक्तिमयः ॥ ६० ॥
 स लक्ष्मणोद्गीतसमृद्धिरस्य
 पञ्चदशसम्पद्हरतैभित्तरीः ।
 ग्यावान् विरेकी ज्ञानघोषि रामः
 कौमारमासाद्य वयः कुमारः ॥ ६८ ॥

मन्त्रात्मकमुद्रायु" इति "तेषां दीप्तो प्रभावि च स्यात् पराजयदेहयोः" इति च
 विद्विनी । "हरिर्वाताकचन्द्रेन्दुयमोदेन्दुमरोपिषु" इति चिह्नः । बहुभाषिको-
 द्रुतम् । "सज्जसाजगो च यदि बहुभाषिणि" इति शब्दभात् ॥ ६६ ॥

कृतार्थतेति । अथो विषये उपस दशरथस्य पत्ने पाण्डोः कृतार्थता ज्ञात-
 कृतार्थता कौटुम्भं च निर्बलनीयेत्यर्थः, यत् यथात् एनं लपन् यावन्मित्रा सहोता
 सुखमूर्तिः एवमुक्तं विन तादृशः सन् धर्ममयो धर्मरूपो देवो विष्णुः कौरामकृपेय
 इत्ये धर्ममयः साक्षात् धर्मदेवो युधिष्ठिरकृपेय स्वयं सिद्धेरे, किन्तुतः बहु-
 वक्त्रादिः सरतादिभिः पत्ने भोमादिभिः सह वरीमानः तथा हुरी पित्रादी
 भा भक्तिप्रदा सखः वर्जितविमयः ॥ ६० ॥

स इति । स रामो रामनामा ग्यावान् ज्येष्ठः कुमारो रावपुत्रः कौमारं
 नाम्नं वयं आश्रय विरेकी शुद्धी, कौमारं दीवन्मिति कैषिव । विष्णुर्ध्वं वयः
 लक्ष्मणं ज्ञोमत इति कमजोभि, दद्या नाति भोर्मेज तदभिभवतः कर्मिष्व भक्ति-
 लक्ष्मणं वयसोभिषेवकम् । स किन्तुतः लक्ष्मणीन सख्यवनामकसाता कौतोत्त
 सख्यं प्राप्तिता शब्दभिः ज्ञोमासन्मिर्वयं सः, तथा एवतो प्रकाशनाथ
 मङ्गुदेव रामचरितमानसं ज्ञानं ज्ञोतापिष्वं तस्य सः, कृतार्थः कृतार्थं सख्यमेति

युधिष्ठिरं भीमधनस्तवाभ्यां
समं दधानं नकुलेन सख्यौम् ।
समादत्तां सहदेवनिष्ठं
ज्येष्ठं सुतं वीर्यं तुतोष तातः ॥ ६६ ॥

वा, तथा भरतनामक भ्राता एषिता वर्धिता श्रीः श्रोमा वक्ष्य सः, एतेन राज-
सख्यमभरतस्यज्ञाज्ञायाः आतर इति सूचितम् ।

पक्षे, स व्यायान् कुमारो युधिष्ठिरः कौमारं नय आसाद्य विरिधि, किञ्चित्
सख्यमेव सायाम्वाप्यङ्गकपक्षादिभिर्ज्ञेन उन्नीता चक्षुर्मिता सख्योराज्यसम्पत्ति-
बन्ध सः, तथा सद्यतो व्यष्टं सख्यमाया ज्ञानज्ञो रिपुनाशिका सम्पद्यस्य सः, तथा
भरतस्य भरतस्यस्य एषिता श्रीर्वेन सः भरतस्य नृपविशेषस्येव एषिता
श्रीर्वेनेति वा, अथवा भरतो नटसङ्गत एषिता नान्यथैः कश्चिता श्रीर्वेन सः
नान्यथैर्मटवत् बाह्यानां वेनः क्रियते इति व्यवहारः, तथा क्रमज्ञः क्रमिक वयो-
वृद्धा अभिराजः मनोज्ञः । “सङ्गच्छं छात्रं नान्नि रामयातरि सख्यः”
इति विश्वः । “रामानुजे नाट्यज्ञास्ते द्वौक्यौ भरतो नटे” इति पुत्रयोक्तम्
॥ ६८ ॥

युधिष्ठिरमिति । तातो दृष्टरथः ज्येष्ठं सुतं राभं वीर्यं इहा तुतोष,
किञ्चित् युधिष्ठिरं संज्ञामन्तरं न प्रामादयच्छाश्रितमित्यर्थः, तथा भीमोद्वृ-
त्तसङ्गदोषक्रियाभ्यां समं सहस्रं सङ्गदोषवत्सख्यमित्यर्थः, तथा कुष्ठे वने
सख्यौ श्रोमा न न दधानं धारयन् नयत्यस्य प्रज्ञात्वावगमकामात् कुष्ठं
श्रीमयत्नमित्यर्थः, तथा समात् साधीर्हयसङ्गत् चवार्धं प्राप्तम् अन्वय-
ज्ञानयसङ्गत् प्राप्तमित्यर्थः, वा सख्यौसया सख्यं वर्धत इति सख्योविशेषा-
ववाप्तं कारावकाञ्चनमुतमिति वा, तथा देवनिष्ठया देवैर्न भक्त्या सहवर्त्त-
इति सहदेवनिष्ठस्यम् ।

पक्षे तातः पाकुर्धुधिष्ठिरं युधिष्ठिरनामकं ज्येष्ठं सुतं वीर्यं तुतोष,
किञ्चित् भीमधनस्तवाभ्यां भीमसिन्धुर्भ्रात्यां समं सहितं तथा नकुलेन
नकुलनामकेन भ्राता कश्चौ दधानं तथा समात् पूर्वीतन्मृत्तया भगवत्तया

वषट्पिरे भूमिपतिं जनानां
 विलोचनालीरनिमेषयन्तः ॥ ७१ ॥
 सुषैरुपेतागुरुभीष्मद्वयेः
 चक्षानुरूपैर्वचनैर्विनीताः ।
 कृपाश्रयास्ते कुशलाः कलासु
 प्रमाणकोटिप्रवणा विजङ्गुः ॥ ७२ ॥

प्रेक्षणायां विलोचनालीरनिमेषयन्तः निमेषशब्दाः कुर्वन्तः
 प्रेक्षकानतितरामानन्दयन्त इत्यर्थः ॥

पक्षे सुमारा वृचिष्ठिरादयः काले पाण्डुवरकोत्तरं विद्यागुरुणां सुनीनां
 निश्चयात् तपोवनात् एव सुनिभिः साईमागम्य छतराष्ट्रं छतराष्ट्रनामानं
 सुनिवर्ति पाण्डुष्वेहम् यथाप्य वषट्पिरे, अन्त्यत् समानम् । श्लिष्टकाव्ये व्यञ्जित-
 वीचनान् होषयति न कष्टम् । “छतराष्ट्रः सुराणि स्यात् पञ्चिचमिय-
 भिद्योः” इति विश्वः ॥ ७१ ॥

सुषैरिति । ते रामादयः विजङ्गुः विहारं यत्नः, किम्भूताः सुवर्गिणीभिः
 जीवैः जन्तूनां भयदः, द्वयेः साधूनां सन्तोषैर्गुरुपेता युक्ताः, तथा चक्षानुरूपैः
 चक्षियवीम्वैर्वचनैर्विनीताः सुनिभिः श्लिष्टिताः, तथा कृपाया ह्याया प्राप्ताया
 आचाराः नौषिषु ह्यावन्त इत्यर्थः, तथा कलासु यतुः यत्प्रकारविद्यासु कुशलाः
 तथा प्रमाणाणां चैतूनां कोटौ कोटिसंख्यकेष्वपि चैतुवादेष्वित्यर्थः प्रवणानि-
 दृष्टाः प्रमाणाणां सत्यवादिनां कोटौ यथे प्रवणाः सत्यवादिनामस्रग्या
 कुर्वन्ते इतिवा, प्रमाणाणां प्राप्ताणां कोटावुत्कर्षे प्रवणा इति केचित् ।
 “प्रमाणं नित्यमर्थादात्रास्तेषु सत्यवादिनि । इयत्तायाश्च चेतो च जीवैकान्ते
 प्रमातरि” इति “कोटिः स्त्री यतुकोऽद्योऽयोसंख्यामिदमकर्मवैः” इति च मेदिनी ।

पक्षे ते वृचिष्ठिरादयः विजङ्गुः, किम्भूताः सुवर्गिणीयाचार्यः भोवाः ज्ञानान्वयः
 तपोवनेषु दयकर्मैर्गुरुपेताः, तथा चक्षानुरूपैर्वचनैर्विनीताः,
 यत्किञ्च पक्षे यत्नेति तृतीयान्तं मिथयदं, तथा कृपाः कृपाचार्याः प्राप्तायो-
 द्युक्ताः ते तथा, कलासु कुशलाः, तथा प्रमाणाकोटिः कोट्याणां कोटयामि-

ते क्षिग्धनभीरनिरः कुमारा
 स्नेहोक्ततापप्रशमाय दृष्टाः ।
 नवान्मुवाहा इव धार्तराष्ट्रा-
 नुवेजयन्ति स्म चिरं विपद्यान् ॥ ७२ ॥
 गुरुकपोपनतायुधविद्याया
 समधिकं परिवृंहिततैजसः ।

सप्त प्रवक्ताः । विदुरस्य विषित्रवीर्य-दायां जातत्वात् असृज्यवाचकम् ।
 “वत्ता युद्धात्तुल्ययाजि प्रतीहारे च सारयो । भुजिवातनयेऽपि क्षात्रिभूत-
 मेवहीः पुमान्” इति मेदिनी ॥ ७२ ॥

ते इति । ते कुमारा रामादयः विपद्यान् प्रभून् चिरम् सञ्जेजयन्ति
 भीषितवन्तः, उपमिनोति—नवान्मुवाहा इव धार्तराष्ट्रमिति तथा नवान्मु-
 वाहा नवीनमेवा विपद्यान् विकृतपक्षपुङ्गवान् धार्तराष्ट्रान् संसवित्रीमान्
 सञ्जेजयन्ति मानसमननाय व्याकुल्यन्ति तथेत्यर्थः, किन्भूताः कुमारा नवान्मु-
 वाहाश्च, क्षिग्धाः स्नेहव्यङ्गिकाः अथ च अरुणाः गम्भीरा इवोवाचिमावाः
 अथ च विशाला गिरोवचनानि अथ च निर्वाणा येषां ते तथा, स्नेहोक्तताप-
 प्रशमाय दृष्टाः उपद्रवनिराकरणेन मेवमेव जलवर्षणेन तिष्ठोक्ततापशान्ति-
 निपुणाः । वर्षाकाले मेघोदयादुद्भिन्नचित्ता विकृतपक्षा इत्यादि इति
 मानससरोवरं गच्छन्तीति कवीनां समर्थः ।

पक्षे ते कुमारा युधिष्ठिरादयः चिरं विपद्यान् बहुकालं जातवैरान् धर्म-
 राष्ट्रान् इतरादृष्टान् दुर्योधनादीन् नवान्मुवाहा इव सञ्जेजयन्ति, तथा
 नवान्मुवाहा धार्तराष्ट्रान् संसवित्रीमान् सञ्जेजयन्ति तथेत्यर्थः, अथ च सर्वं
 पूर्ववत् । उपमेयं श्रुतो । “धार्तराष्ट्रोऽपितासाक्षिर्हंस कौरव-सर्पयोः” इति
 मेदिनी ॥ ७३ ॥

सप्तमर्थं ब्रूयति

सुविति । उपद्रुता रामादयः परजीवयतां प्रभूनां नवकराणां दुरुक्तवन्तः,
 किन्भूताः गुरुवाचाचार्याणां ज्ञपया अनुसंधित उपमता प्राज्ञा वा जादुष-

पवनसङ्गतपावकसन्निभा
 नृपसुताः परभीषणतां दधुः ॥ ७४ ॥
 रसप्रसङ्गैरपराजितानां
 द्विजिह्वागैर्न वशीकृतानाम् ।
 तीव्रप्रतापज्वलनेन तेषां
 भाव्यं भयं शत्रुगणोऽनुमेने ॥ ७५ ॥

विधा चतुर्विधया समधिकं यथा स्वात्तया परिहृष्टाणि संवर्धितानि
 तेषां च तेषां च तेषां पवनसङ्गतो वातोद्दीपितो यः पावको बह्विधस्य
 सन्निभा सादृश्यं तेषां ते ।

। एषे नृपसुता युधिष्ठिरादयः सुवर्दीकः रूपः शारदतः ताभ्याम् उपनता
 या चासुवचिषा तथा परिहृष्टितेलसः भवत् समानम् । द्रुतविस्मितां हतं
 "द्रुतविस्मितामाह भवो भवो" इति लक्षणात् ॥ ७४ ॥

इति । शत्रुगणलोपां रामादीनां तीव्रो दुःसहो यः प्रतापज्वलनः
 प्रतापानिलोऽयं भाव्यं भावि भयम् अनुमेने निश्चितवान् तेषां दुःसहप्रतापं
 हृष्टा एतेभ्योऽप्यार्कं भयं भविष्यतीति निश्चितवानित्यर्थः तीव्रप्रतापज्वलनेन
 चेतुषां तेषां भाव्यम् उत्पादनीयं भयमिति वा भविष्यन् व्याख्याने तेषामिति
 चर्तयिष्यतीति । मन्वादां नाम दुःसहप्रतापः सुवानसी शङ्करादिपरतन्त्रा-
 भविष्यति ततश्च खलव्यवहारैः सुकरमेव तेषां वशीकरणां कथं मयसम्भावने-
 त्याग्रहां विधेयव्याम्भो निराकरोति तेषां किम्भूतानां रसस्य शङ्करादेः
 प्रसङ्गैर्वागैरपराजितानाम् धननिभूतानां जितेन्द्रियाणामित्यर्थः, तथा द्विजि-
 ह्वागैः खलव्यवहारैर्न वशीकृतानाम् भनायतानाम् प्रतिद्विष्टमतामित्यर्थः,
 । यै द्वि जितेन्द्रिया बुद्धिमताः प्रतापिनश्च तेषां भयसम्भावना युज्यत एवेति
 भावः ।

एषे शत्रुगणो दुर्धनप्रभृतिः रसप्रसङ्गैर्विषयदानैरपराजितानां विनाश-
 , क्षितप्रशक्तानां तथा द्विजिह्वाणां सर्पाणां मार्गैरन्वेषजेर्द्विजनादिभिर्न वशी-
 , कृतानां च विवाहितानां तेषां युधिष्ठिरादीनां तीव्रः प्रतापकटाक्षो यः